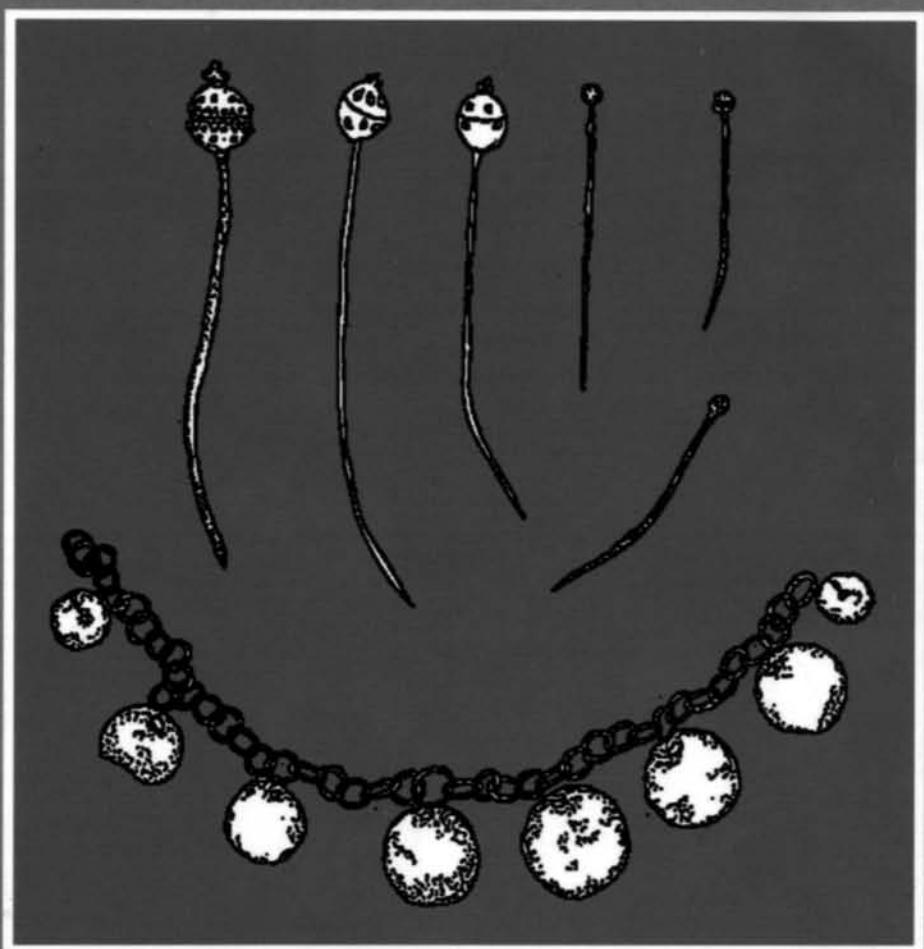

KOHYBADA

3

Издавач:

РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ
СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ - БЕОГРАД

Уредник:

Милета Милић

Рецезенти:

Др Борислав Јовановић
Др Војислав Трбуховић

Редакција:

Ч. Јордовић, В. Трбуховић
М. Благојевић

Фотографије:

Ч. Јордовић, Ж. Јеж,
Г. Бабић, Т. Дражић

Издада фотографија:

Радомир Живковић

Цртежи:

Оливера Милић, Горан Бабић

Лектура и коректура:

Светлана Пејић

Дактилограф:

Мирјана Р. Јовановић

Техничко уређење и прелом:

Душко Петковић

Публикацију су финансирали:

ЈП РБ „Колубара”

Штампа:

ГИП „Елвод-принт”

Лазаревац, Ђуре Јакшића 22

Тираж:

1000 примерака

СИР – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902(497.11)(082)

КОЛУБАРА : резултати истраживања. 3 /
[урдник Милета Милић : Фотографије Ч.
Јордовић... и др. : цртежи : Оливера Милић...
и др]. - Београд : Републички завод за
заштиту споменика културе. 1998 (Лазаревац :
Елвод прнт). 125 стр. : илустр. ; 28 цм

На спор. насл. стр.: Колубара. - Тираж
1000. - Summaries.

1. Милић, Милета
39(497.11)(082)
а) Археологија - Колубарски крај - Зборници
б) Етнологија - Колубарски крај - Зборници
ИД = 69817868

САДРЖАЈ

РЕЧ НА ПРОМОЦИЈИ ДРУГЕ СВЕСКЕ ЧАСОПИСА КОЛУБАРА

Милован Јуњић

РЕЧ НА ПРОМОЦИЈИ ДРУГЕ СВЕСКЕ ЧАСОПИСА КОЛУБАРА 7

Часлав Јордовић

РАЗВОЈ РУДАРСТВА И ЗАШТИТА СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ 9

Војислав Трбуховић

КОЛУБАРА У УЛОЗИ СПОРДЕНОГ ПУТА КРОЗ ПРАИСТОРИЈУ,
АНТИЧКИ ПЕРИОД И СРЕДЊИ ВЕК 19

Желько Јеж

НАЈСТАРИЈИ ТРАГОВИ СЕДЕЛАЧКОГ ЖИВОТА
НА ПОДРУЧЈУ КОЛУБАРЕ 27

Зоран Симић, Мирјана Благојевић

МАЂАРСКО ГРОБЉЕ У ЦВЕТОВЦУ 43

Живко Микић

ДЕМОГРАФСКА СКИЦА МАЂАРСКОГ ГРОБЉА У ЦВЕТОВЦУ 65

Горан Бабић

ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ
У РУРАЛНОМ ПРЕДЕЛУ, НА ПРИМЕРУ СЕЛА СКОБАЉ
У КОЛУБАРСКОМ РУДНОМ БАСЕНУ 69

Зорица Ђеранић

КОНАК ЂУКИЋА, СЕЛО РАТКОВАЦ, ОПШТИНА ЛАЈКОВАЦ 95

Божидар Крстанић, Босилька Томашевић

ПРОГРАМСКИ ЕЛЕМЕНТИ ЗА ФОРМИРАЊЕ ЕТНОПАРКА КОЛУБАРА 99

Часлав Јордовић

РАЗВОЈ РУДАРСТВА И ЗАШТИТА СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ

Као привредна грана, рударство се јавља од почетка цивилизације и, са мањим или већим интензитетом, траје до данас, када доживљава и свој врхунац. Почеци рударства су везани за првобитно коришћење камена, првенствено кремена и опсидијана употребљаваних као оруђе, којима човек почиње да копа глину за израду керамичких судова и друге потребе. Ова делатност се с правом сматра почетком примарног рударства. Даљим напретком цивилизације усавршава се и рударска делатност, па тако долази до откривања руде метала - најпре бакра, калаја, бронзе, а затим гвожђа. Доласком Римљана у наше крајеве, рударство доживљава значајну експанзију и добија посебан значај за римско царство и његову војску. На нашој данашњој територији отворен је велики број рудника. Неке од њих Римљани су затекли и на њима наставили експлоатацију, али је откривен и велики број нових. Копање руде у старим и новим рудницима трајало је током читавог римског периода у нашим крајевима. Доласком Словена на Балкан (са прекидом од VIII до краја IX века), на већини рудника је настављена експлоатација и она траје до касног средњег века, а на неким и данас. Повећана тражња метала доводи до повећане експлоатације рудника. Мале количине самородног бакра и злата као и ограничено коришћење површинских лежишта руде ових метала приморавају традашње рударе да прате руду јамским радом. Напредовањем технике мења се и начин копања руде. Прокопавају се укошени тунели којима се долази до рудног тла и на тај начин настају прве подземне галерије. Овај начин копања руде се, у суштини, на много места обавља и данас.

Уз помоћ савремене рударске механизације, данас се, после готово 6000 година, поново примењује површинска експлоатација руде. На великим просторима механизацијом се скидају површински слојеви земље - јаловине, како би се дошло до жељених лежишта руде. Овакав начин експлоатације се код нас примењује у рударским басенима Колубаре, Костолца, Мајданпека, Бора, на Косовским површинским коповима као и другде. Површине које су захваћене оваквом врстом експлоатације руде крећу се од 2000 ha или 20 km^2 до 50000 ha или 500 km^2 .

Површински копови басена Колубара, са својим пољима А, Б и Д као и Тамнавом - Источно и Западно поље, заузимају површину од 4800 ha, односно 48 km². До краја века експлоатације биће захваћено још 9200 ha или 92 km², а са површинама које ће бити затрпане јаловином биће укупно 14000 ha или 140 km².¹ Имајући у виду површину коју захватају копови, неминовно долази до уништавања свих објеката који се налазе на том простору. „Чињеница је да се због ових радова на толикој површини морају уклонити ограде, пашњаци и шуме, да се протера животињски свет и изместе железничке пруге и путеви. Морaju се, исто тако,

срушити стамбени и индустријски објекти, школе и амбуланте, променити водотокови, што значи уништити све оно без чега не може да живи ни човек.^{“2} Однос рударских басена према културним добрима које уништавају својим радом до 1990. године углавном се одражава у наведеном цитату који је изречен на саветовању „Еколошки проблеми Београда“, где је децидирано набројано све оно што се уништава и о чему се мора водити рачуна. Међутим, никде се не говори о заштити културних добара која се налазе на угроженом простору и која су неминовно угрожена напредовањем и радом рударске механизације. Обавеза рударских басена, у првом реду оних који се баве површинском експлоатацијом руде, је рекултивација земљишта, измештање свега онога што се налази на угроженој површини, па и културних добара међу којима на првом месту археолошка налазишта. „Овај међусобни однос развија се паралелно са развојем површинске експлоатације, тако да је данас откопавање руде дефинитивно везано за читав низ људских активности које претходе, прате, условљавају и дешавају се пре и после завршетка експлоатације једног рудника.“^{“3}

Поред читавог низа рударских басена са површинском експлоатацијом, овде ћемо говорити о заштити културних добара на простору рударског басена Колубара, која су угрожена радом његових површинских копова. Све оно што важи за рударски басен Колубара, важи и за костолачки, мајданпечки, борски, косовске као и све друге копове са површинском експлоатацијом руде.

Рударски басен Колубара са термоелектранама и индустријским објектима захвата територију четири општине: Лазаревца, Лајковца, Уба и Обреновца и слилове река Колубаре, Турије, Пештена, Кладнице, Тамнаве и Уба. Повољан географски положај колубарског региона омогућио је стварање првобитних људских насеља која су, по правилу, била у долинама река, богата шумом, погодна за развој лова, риболова и земљорадње. Погодности овог терена су такве да омогућују решење основних људских потреба. „Овакве карактеристике терена уско су везане са генезом лежишта угља у великим угљеним басенима лигнита. Такав је случај и са Колубарским угљеним басеном, где се континуитет живљења прати од најстаријих праисторијских култура до данашњих дана.“^{“4} Имајући у виду ову чињеницу, служба заштите споменика културе се истина са великим закашњењем или не кривицом ове службе, укључила у послове заштите споменичког наслеђа на овом простору. Споменици културе на великим површинским коповима, као што су рударски басени Костолца и Колубаре, угрожени су и изградњом великих индустријских објеката који заузимају површину од неколико десетина квадратних километара. На простору басена Колубара је читав них термоелектрана са депонијама угља, туда пролазе путеви и железничке пруге, смештени су и пратећи објекти неопходни за рад површинских копова и термоелектрана (монтажни плацеви, разводна постројења и др.). Овде спада и читав низ индустријских објеката који користе секундарне сировине добијене приликом копања угља, као што су кварцни песак, ватростална глина, грађевински камен, шљунак, антимон и др. У радове који неминовно доводе

до уништавања археолошких налазишта морају се убрајати и сви грађевински радови на изградњи нових или проширењу старих, већ постојећих насеља са пратећом инфраструктуром, за смештај становништва из расељених насеља уништених копом. Када се говори о заштити културних добара, највећи проблем али и најлакше решење представља заштита археолошких налазишта. Зна се да су ова налазишта углавном под земљом, о њима се мало или често, ништа не зна, а од малог броја стручњака из те области мишљење се до скора није ни тражило. Констатовано је већ да се велики угљени басени лигнита простиру на површинама погодним за живот човека од најстаријих дана. Стога нам мора бити јасно да је експлоатација угља уско везана за заштиту споменика првобитних праисторијских и каснијих људских цивилизација, чији је континуитет у више случајева доказан. Тај континуитет је доказан и на више археолошких локалитета угрожених ширењем површинских копова басена Колубара. Једина и права заштита археолошких локалитета на овим површинама је њихово систематско ископавање, израда техничке и фото документације и објављивање резултата тих ископавања. Овакав начин заштите археолошких налазишта је могућ ако се зна где се она налазе, а да би се то знало морају се извршити додатна систематска рекогносцирања терена са потребним сондажним радовима на правцима ширења површинских копова, изградњи пратећих индустријских објеката и изградњи нових насеља. Прикупљани подаци би омогућили служби заштите културних добара да благовремено изради детаљан програм радова на заштити угрожених споменика, а површинским коповима обезбедили несметан рад.

Други проблем заштите културних добара на просторима површинских копова басена Колубара, као уосталом и у другим рударским басенима, представља заштита непокретних културних добара као што су објекти римске, средњовековне и народне архитектуре, историјски споменици, гробља и цркве. Предност ових објеката је што су на површини земље и лако су уочљиви, тако да се приликом планирања изградње индустријских и стамбених објеката или напредовања копова о њима води рачуна. По могућству, они се обилазе или измештају на нову локацију, као што је био случај са црквом св. Арханђела Михајла у селу Скобаљу, која је срушена и на другом месту подигнута нова. Преко места где је била стara црква прешли су рударски багери, тако да се оно више не може препознати (сл. 1 и 2). Споменици народне архитектуре су углавном у приватном поседу. То су стари стамбене зграде, чардаци, млекари, качаре, амбари које површински копови и велики индустријски објекти не могу обићи. Они су, према томе, неминовно изложени потпуном уништавању, било да то чине рударски багери или сами власници приликом сеобе на друге локације. На простору површинских копова басена Колубара, а нарочито на пољима А, Б и Д уништен је читав них археолошких локалитета, али и велики број споменика народне архитектуре, о чијем постојању и изгледу данас ништа не знамо.

Заштита споменика културе и археолошких налазишта има изузетан значај за један народ, јер они чине његово историјско памћење, потврђују континуирани развој цивилизације и живота на одређеном простору, а споменици народне

Сл. 1 Црква у Скобалју (снимљено 1991. године)

Сл. 2 Место где је била црква у Скобалју (снимљено 1997. године)

архитектуре, цркве, гробља и споменици историјско право једног народа да живи на тој територији. Сведоци смо разарања српских светиња, цркава, манастира и гробала кроз векове, нарочито у II светском рату и у најновијим ратовима, када је уништено све оно што је било српско. „Ако се све то анализира у једном историјском трајању, онда је лако препознати да су ове безумности темељене на стратегији Хитлеровог фанатизма: „Ако једном народу порушите споменике, у другој генерацији тај народ престаје да буде ту.“⁵ Да је ова констатација тачна најбоље говоре на стотине порушених споменика, гробала, цркава, манастира као и споменика народне архитектуре на Косову и Метохији, Српској Крајини и Републици Српској, који су несумљиво потврђивали историјско право Срба на живот у овим крајевима.

Будућност једног народа нераздвојна је од његове прошлости. Памћења без споменика културе који нас афирмишу и доказују нашу цивилизацијску вредност, потврђују наше историјско постојање и освежавају памћење, нема и не може бити.

Имајући у виду чињеницу да су многа културна добра преживела ратове, устанке и разарања, као и ширење и напредовање нове, савремене цивилизације и индустријализације који немилосрдно уништавају све што им је на путу, пред службом заштите споменика културе стоји обавеза да се брине о њима и сачува их за будућност.

Иако су први послови на заштити културних добара у Подрињско-Колубарском региону започети још далеке 1870. године,⁶ до данас је, на жалост, мало урађено. Евиденција археолошких налазишта, коју је 1951. године урадио Археолошки институт из Београда,⁷ у овом региону бележи читав них археолошких или историјских локалитета. Новом евиденцијом, коју је урадио Завод за заштиту споменика културе града Београда од 1980. до 1990. године, констатовано је да велики број раније евидентираних археолошких налазишта више не постоје, јер су уништени радом рударских багера на пољима А, Б и Д као и изградњом енергетских и других индустријских објеката.

Поред културних добара, површински копови басена Колубара су делимично или потпуно уништили читава насеља на том простору. Насеља Пркосава и Рудовци су делимично уништена површинским коповима поља А и Б, док је поље Б делимично оштетило Мале Џрљене, Строво и Барошевац. Насеља Зеоке, Јунковци и Медошевац је делимично уништило поље Д, а село Сакуље је потпуно уништено радом овог поља. На простору Тамнава - Источно поље уништено је село Цветовац.

У овим насељима су евидентирана културна добра која су такође потпуно уништена или делимично оштећена. У селу Пркосави:

- старо Мађарско гробље
- стари вајат породице Вукићевић
- стара кућа породице Максимовић.

У Рудовцима се налазе следећа културна добра и археолошка налазишта:

- археолошки локалитет Краљевац, на простору између Бистричке реке и Пештена. Велики земљани тумул је уништен приликом регулације Бистричке реке.

Сл. 3 Део Мађарског гробља у Скобаљу (снимљено 1994. године)

Сл. 4 Простор Мађарског гробља (снимљено 1997. године)

Сличних тумула је било још на овом простору, али су сви уништени. Део покретног археолошког материјала из ових тумула налази се у Народном музеју у Београду;

- локалитет Селиште између обале Пештана и железничке пруге, уништен је регулацијом реке Пештан, постављањем железничке пруге и експлоатацијом песка. Приликом ових радова налажена је већа количина средњовековне керамике;

- Мађарско гробље - касносредњовековна некропола која је затрпана јаловином са поља Б;

- на ушћу Бистричке реке у Пештан уништено је још једно Мађарско гробље;

- локалитет Црквине - на површини терена су били видљиви темељи старије цркве, ближих података нема. Локалитет је уништен.

У Рудовцима су сачуване две старе куће, породице Ранковић и породице Давидовић.

У селу Сакуљама су били сачувани темељи старе куће, који су потпуно уништени радовима копа Д. Старо село - археолошко налазиште у Сакуљама, са остацима темеља римске виле потпуно је уништено. Ближих података о овом налазишту нема. У истом селу су биле и две старе куће, и то породице Јовић и породице Ивковић, обе уништене радом поља Д.

У Великим Црљенима је локалитет Мађарског гробље, које је делимично уништено укопом старе рударске јаме, а делом приликом изградње дома културе у Црљенима, где су у темеље узицани надгробни споменици са ове некрополе.

У Вреоцима се на обали некадашњег Пештена налазио археолошки локалитет Ливаде, који је уништен. Ближих података нема.

У селу Јунковци налазило се старо гробље, такозвано Сомалско гробље, са великим, необрађеним надгробним плочама. Гробље је уништено. На локалитету Провала, на површини је налажено доста римске керамике, грађевинског шута - фрагменти опека, тегула и др. Локалитет је уништен. У Јунковцима су евидентиране и две старе куће, и то породице Кржанић и кућа породице Пауновић.

У Араповцу је евидентирана стара качара породице Марковића, а у селу Барошевцу стара општинска кућа, док је у Зеокама уништена стара кућа породице Давидовић.

На простору Тамнава - Источно поље, како је већ речено, уништено је село Цветовац, а са њим локалитет Старо Село као и остаци римске виле рустике у центру села.

На територији СО Лајковац и СО Уб, односно на површинама које угрожавају површински копови Тамнава - Источно и Западно поље, од 1991. године трају заштитна археолошка ископавања, евидентирање и документовање свих угрожених споменика културе.

Досадашњим радовима завршена су археолошка ископавања два археолошка локалитета и то: Мађарско гробље у Цветовцу⁹ (сл. 3 и 4) и праисторијско насеље Манастирине у Скобаљу.¹⁰ На локалитету Црквине у Скобаљу отпочела су археолошка ископавања на једној римској вили из краја IV века. Због измене

динамике рада на површинском копу Тамнава - Источно поље, које угрожава овај локалитет, радови су привремено обустављени.¹¹ У непосредној близини ове виле налази се археолошки локалитет Камаљ, који је такође угрожен радом Источног поља. Стога се на локалитетима Црквина и Камаљ планирају радови у току 1996. године. Такође ће током ове године почети заштитна археолошка ископавања на површинама које угрожавају површински коп Тамнава - Западно поље. Службу заштите споменика културе очекује још један велики посао на простору који ће захватити површински коп Тамнава - Јужно поље, које тек треба да уђе у експлоатацију. По подацима којима располажу заводи за заштиту споменика културе, на овом простору се налази велики број археолошких локалитета и других споменика културе који се морају заштитити. Имајући у виду досадашњу сарадњу и помоћ инвеститора Рударског басена Колубара, очекујемо да и у будуће неће долазити до уништавања наше културне баштине.

НАПОМЕНЕ

1. Д. Јанковић, *Енергетски и еколошки аспекти експлоатације угља у рударском басену Колубара*, Еколошки проблеми Београда IV (1990) 7-11.
2. Исто, 9.
3. М. Стојаковић, *Експлоатација угља и заштита споменика културе*, Колубара 2 (1995) 8.
4. Исто, 7.
5. Р. Паповић, *Косово ни на небу ни на земљи - На Косову нас је увек највише*, Београд 1994, 194.
6. *Српске новине* бр. 157, 1870.
7. М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951.
8. Евиденција археолошких локалитета на простору ширења површинских копова А, Б и Д урађена је од стране Завода за заштиту споменика културе града Београда. Овим путем се најсрдачније захваљујем Зорану Симићу, археологу, на уступљеним подацима.
9. Резултате рада на Мађарском гробљу је у *Колубари 1* (1992) објавио З. Симић, а резултате рада 1994. објавили су З. Симић и М. Благојевић у *Колубари 2* (1995). Исти аутори доносе у овој публикацији резултате радова у току 1995. године.
10. Желько Јеж је у *Колубари 2* (1995) објавио резултате рада на локалитету Манастирине.
11. Драгана Спасић је у *Колубари 1* (1992) и *Колубари 2* (1995) објавила резултате до којих је дошла на локалитету Црквина.

SUMMARY

The activities in mining basin with surface exploitation of ore are considerably demaging and often destroying cultural properties located in the way of mining work progress. This way of exploitation is especially dangerous for underground archeological locations which often are not identified or hardly known it. The surface now occupied by surface excavation sites of Kolubara's basins is 4800 ha and by the end of the exploitation it will be over 9200 ha. Everything that is not saved on time will be destroyed. That is why the service of protection of cultural monuments has a priority job on these locations.

Archeological sites in that region and local monuments of national architecture are within the scope of protective works.

Research has been finished in two of the archeological sites, that is in the prehistorical settlement Manastirine in the village of Skobalj, and in Hungarian cemetery, the necropolis date XVIII-XIX century in the village of Cvetovac.

The work in the site Crkvine in the village of Skobalj is in progress. That is excavation of the *villa rustica* from the IV century A. D. The works on that site must be finished in 1996. The plan for 1996. envisages the beginning of protective archeological excavations in two more locations. These are the tumulus Kamalj in the village of Skobalj and Crkvine in Mali Borak. They are in the way of progress of mining works of surface excavation sites Tamnava - Eastern and Western field.

Изложено неколико чланака имају значајне прегрешке, као што је искључивање изложених археолошких локалитета, путева и хаселничких пруга обично према другим локалитетима.

Докази о давних уселиштима их називају „споменици“ локалитетима, археолошка пруга са периодом од раније присторије па је даље још једна Колубара и њене околнине. Насипи су се правили узлазима у мрежу путева стварно, али Сима и Морава, још давнији праскотински приступ. Овак споредни приступ прилагодио је појединим и улогама пруга у стварностима (као што су једна и друга магистрална пруга до Јајце). Било да се ради о једном и претходном путу, или да се улога била другим путем којима је узлаштена и таја вештина прилагодио се њима најближим начином и објектима.

Докази о давним крајем историје праскотинскији као је тајко приступ којима је улога фактор. Уколико доказивају да је то појединим доказима археолошкији, то је често објективно, па се често у току путовања узлазима, приступ је приступом пруге на локалитету Сима и Морава. У том случају бут колубарском ладном рудништву шајерима и фабрикама високо изнад врата. Често се пореде, доказивају да се у вишим врата, прашни праскотинскији али несигурности приступа узлазима приступом пруге, као што је појединим јадрима са једном, али тако да се узлази по приступу пореда (Цветовач), па из јадра унутар било и у присторија. Све овакве путеве, хаселничке су путеве, који су се узимали због тога изузетно у коришћењу, па брзину кретања од праскотинских путева који су у том моменту биле безбедније.

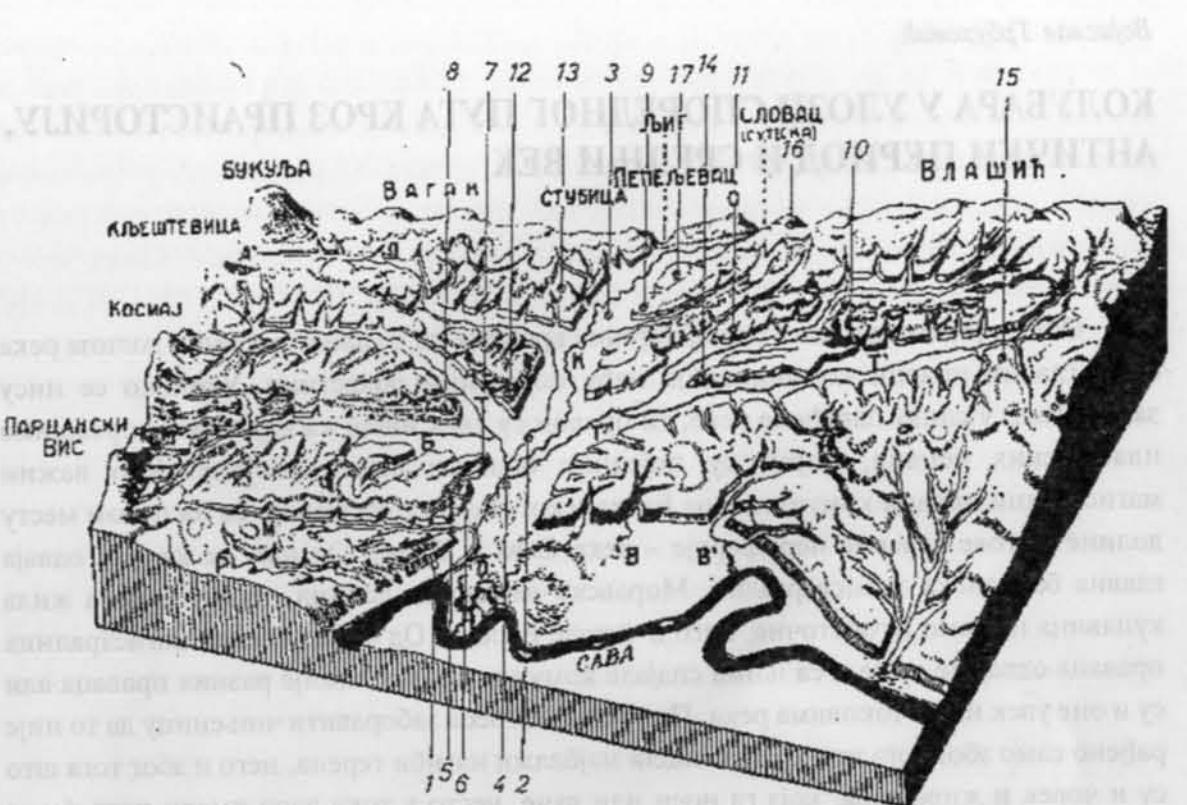
Војислав Трбуховић

КОЛУБАРА У УЛОЗИ СПОРЕДНОГ ПУТА КРОЗ ПРАИСТОРИЈУ, АНТИЧКИ ПЕРИОД И СРЕДЊИ ВЕК

Опште је познато да су од најстаријих времена па до данас токови и долине река били главни правци комуникација међу појединим областима. Уколико се нису завршавали у сливу одређене реке, ти правци су увек ишли ка најближим превојима планинских венаца, којим су поједине области биле одвојене. Као важни магистрални правци комуникација Балканског полуострва јављају се на првом месту долине његове северне периферије - река Сава и Дунав. Од њих се ка југу одваја главна балканска трансверзала - Моравско-вардарска долина, та историјска жила куцавица не само југоисточне, него и читаве Европе. Од ових главних магистралних праваца одвајале су се и са њима спајале комуникационе линије разних правца али су и оне увек ишли токовима река. При томе не треба заборавити чињеницу да то није рађено само због тога што су туда ишли најблажи нагиби терена, него и због тога што су и човек и животиња, која га носи или вуче, често у току дана имали потребу за свежом водом. Чак и данас када имамо брзе могућности превоза, када више нисмо зависни од животињске вуче, путеви и железничке пруге обично прате токове река.

Једна од таких условно их назовимо „споредних“ линија комуникација, коришћена кроз све периоде од ране праисторије па и данас јесте долина Колубаре и њених притока. Њихови су се правци уклапали у мрежу путева створених око Саве и Мораве, као главних комуникационих праваца. Ови споредни правци прихватали су понекад и улогу главног правца у случајевима (као што их још и данас има!) када на главном дође до прекида. Било да се река излије и преплави пут, или се са оближњег брда одрони велика количина земље или камена и тиме затвори пролаз, морало се ићи најближом заобилазном комуникацијом.

Имали смо кроз историју и много примера када је такве прекиде изазивао и људски фактор. Упади непријатељских војски на појединим деловима савско-дунавског магистралног правца могли су изазвати, на пример у периоду римске владавине, прекид комуникационог правца на линији Sirmium-Viminacium. У том случају пут колубарском долином постаје најкраћа и најподеснија веза између тих тачака. Често се такође, дешавало да се за извесно време главни правци напуштају због несигурности проласка услед појаве пљачкашких банди, као што се то дешавало у Средњем веку. Овакви случајеви познати су и из античког периода (*Latrones*), па их је сигурно било и у праисторији. Све овакве појаве упућивале су путнике, који су се вероватно због тога удруживали у караване, да крену неким од споредних птуева, који су у том моменту били безбеднији.

Сл. 1 Шематски блок дијаграм „Рељеф слива Колубаре“ (Б. Јовановић)

Ако почнемо анализирати све шта се, према нашим досадашњим сазнањима дешавало у долини Колубаре од неолита на овамо, морамо поћи од насеља најранијег неолита. Ова су, не одступајући од већ уочених правила, подизана на обалама већих река, а на неком скоро правилном растојању од 15-20 km.¹ То је било условљено тадашњим ловачко-риболовачким и скупљачким начином живота тадашњих становника наших крајева. Ти становници, носиоци тзв. Старчевачке културе, оснивали су своја насеља као привремена станишта. Пошто су им као склоништа служили заклони од грања и набацаних кожа, за оно време нека врста шатора, могли бисмо оваква насеља назвати камповима, тј. насељима у којима ће боравити онолико дуго колико им успех у лову или риболову буде дозвољавао. О томе сведоче рано неолитска насеља на ушћу Колубаре у Саву, у Забрежју код Обреновица на локалитету „Циганлија-Тамнава“^{1/2} које у ширем смислу може припадати и низу насеља дуж Саве, затим насеље у „Кључу Колубарском“ код Лисопоља^{2/}, па онда и оно у Манастиринама подно Скобаља^{3/} где су утврђени остаци насеља једне од старијих фаза ове културе. У долини Тамнаве такође су откривена насеља ове културе у Новацима (о чему видети рад Ж. Јежа у овом броју Колубаре), у Свилеуви (лок. Крчевина I) и у Суботици (лок. Барин).³ Све су то места на којима реке праве вирове, у којима се риба најрадије мрести, а самим тим и најдуже задржава, па су погодне за риболовце.

У нешто каснијем периоду, средњем и млађем неолиту, насеља се дижу опет на речним обалама, па се оне (као што је случај са „Бурића виноградима“)^{4/} (чак и вештачки спајају око насеља да би створила одбрамбени ров) по коме су оваква насеља у Западној Србији добила име „обровац“. Ово већ указује на почетак неких немирних времена чиме је становништво осећало потребу да се штити неким одбрамбеним системом. Иначе су насеља овог периода била подизана на гредама у долини да би надвисиле околни терен и тиме била заштићена од евентуалних поплава.⁴ Тај околни терен, добро овлашен сваком поплавом, бива омекшан и оспособљен за заоравање оновременим примитивним плугом, или за копање – односно окопавање – мотиком на којој се налазила „камена секира“, та универзална алатка оног доба. Већ тада се гледало да се таква насеља подижу на ушћима мањих речица или потока, јер су вероватно воде великих река већ бивале загађене отпцима из узводних насеља, па нису била погодна за пиће. Комуникације између ових насеља морале су, због такве водне ситуације, ићи ивицом побрђа која је пратила завршетак долине. То је изведену исто онако како је то чинила траса старе пруге узаног колосека Обреновац-Лајковац. На такву се комуникацију из насеља у долини могло брзо доћи и њоме даље кретати у време поменутих поплавних ситуација.

Да је долина Колубаре већ у то време била једна од важних линија разних кретања указује распоред насеља следеће епохе – енеолита. Тада и ова долина, као и читаво прво побрђе на јужном ободу Панонског базена, бива претворена у одбрамбени систем, који штити рудно благо у позадини од најдрућих племена, јер ова теже да га се докопају. Ланац градина, тих природно заштићених насеља подигнутих на вишим платоима изнад састава мањих и већих речица и потока, протеже се у западној Србији од Лешнице, ободом Цера и његових огранака⁵, све до Београда. Ту је приближно завршна станица ове линије насеља на данашњем фудбалском игралишту у Жаркову.⁶ Овај ланац утврђења – градина (од којих су нека са јаким фортификационим системом, као што је пример Парлога у Десићу) био је тако конципиран да се са сваке од њих морало у видокругу наћи још најмање две градине: у сваком случају прва лева и прва десна суседна. Ако овоме додамо и чињеницу да су у равничарским пределима овакав систем допуњавала насеља типа „обровац“ која већином припадају овом добу, јасно је да је ондашња заједница желела да нешто у својој широј позадини заштити и задржи за себе.

Рудно благо које су желели да заштите налазило се стварно у позадини целог овог система. Известан број рудника бакра, а он је у прво време био најтраженији, налазио се баш у позадини овог одбрамбеног система. То су на првом месту у области Подриња комплекс мањих и већих рударских радова око Зајаче, Крупња, Столица и Велике Реке (бакар) као и у области Цера (калај). Одмах после тога долази други комплекс бакарних рудника са карбонатима (који се најлакше експлоатишу!), у изворишном делу Колубаре, односно Градца код Таора. На свим овим местима су откривени остаци врло старих, по свој прилици раних праисторијских рударских радова. Комуникација Колубаром морала је дакле да буде добро браћена.

Одбрамбени систем у зони ушћа Колубаре започиње, као најистуренијим делом, градином Букова Јаруга између Барића и Мислођина /5/ па, преко Бачевице /6/ и Ивојевице /7/ долази до Татарске јаруге у Конатицама /8/, одакле већ комуницира и са градинама на левој обали Колубаре и онима на крају долине Тамнаве и Уба. У међупростору у равном нижем делу налазе се већ поменута насеља типа „обровац“ који чине линију са поменутим градинским насељима на десној и левој обали. Прво од њих на левој обали, била је на данашњој Црквини у Малом Борку /9/ лоцираној изнад ушћа Кладнице у Колубару, која је имала да штити, као пут долином Колубаре тако и улаз у долину Кладнице, јер се њом могло продрети дубоко у позадину и преко Звијзда до Тврдојевца /10/, где је на месту „Тврдог града“ поред средњовековних и античких констатовано и остатака праисторијског насеља овог типа. На овом правцу је и насеље Јаричиште у Скобаљу /11/ изнад саме Кладнице. На суседној десној страни Колубаре, на месту данашњег гробља у Црљенима /12/, такође су констатовани остаци (уништеног укопавањима) насеља овог типа. Иза њега долази градинско насеље код цркве у Шопићу /13/ које заједно са оним на Остењајку у Јабучју /17/ фланкира овај део Колубаре пре ушћа Љига. Уб и Тамнава су такође заштићене низом утврђења истог типа од којих помињемо Пљоштаницу у Бргулама на почетку и Бранковински вис на крају долине Уба. Код овога се мора напоменути да је ова тамнавско-убска линија већ у позадини једне, према Сави истуреније, линије чији је главни представник Кик у Свилеуви.⁷

Овај одбрамбени систем (скоро би се могао назвати лимесом) трајао је у континуитету кроз цело бронзано и гвоздено доба, с тим што је у његовом позађу отпочела експлоатација нових руда - гвожђа и сребра. На Руднику и Космају већ у ово време почели су рударски радови трајући кроз цео антички период и Средњи век, а понекде су активни и данас. Оба ова рударска центра међу собом су повезана управо комуникацијом која иде долином Љига, Колубаре, Бељанице или Турије. Рудници сребра на Космају вероватно су у том раном периоду експлоатације припадали Трибалима. Они су били извор сировина за израду бројног сребрног накита који се нарочито често јавља у периоду пред крај старијег и кроз цело млађе гвоздено доба. Код овог наводимо пример појасева типа Мраморац који су били највероватније рађени од стране лутајућег мајстора (банаузоса) који је своје шаблоне користио на материјалу добијеном од поручиоца. Такође је и велики број фибула, типа Штрпци, био израђен од материјала извађеног из ових рудника, јер карта њихове распрострањености указује на то да су ту рудници њихов центар. Становници ове области постали су тако „господари сребра“.

Они су то остали и под влашћу Римљана (додуше као робови) одржавајући традицију. Међутим, у духу римске политike DIVIDE ET IMPERA, ова њихова област се нашла подељена између две, можда чак и три провинције, које су свака за себе, што су више могле, иссрпљивале сребрне руднике Космаја. Тромеђа Паноније, Мезије и Далмације ишла је, изгледа, развојем сливова река које примају воде са ове планине. Несумњиво је да су се ту налазила од раног времена освајања METALLA

DALMATA, дакле рудници који припадају провинцији Далмацији, при чему би то била и најисточнија тачка провинције у овој области. Ови би рудници једино путевима преко Бељанице и Турије могли бити повезани са Колубаром. Одатле даље пут је ишао преко Јадра или данашњег Дебелог брда, па силазио у долину Дрине где се спојио са путем који је ишао од Сирмијума за Салону, у којој се налазио центар ове провинције. У том периоду Колубара је добила већу важност као трговински пут. Већ у раном одсеку тог времена налазимо потврду за значај тог пута кроз налаз велике сребрне оставе посуђа и других предмета из Јабучја. Дуж поменутог пута налазило се и неколико римских станица, од којих је највећу важност за област Горње Колубаре имала она на Белој Стени код Словца,/16/ јер контролише пролаз ка даљој унутрашњости провинције Далмације, као и онај на Остењајку у Јабучју. /17/

Можда је руда била прерађивана већ ту на самом рудишту, али је вероватније да је један њен део, ипак још као руда, пренешен у друге центре како ове тако и других провинција. Руда из налазишта на Космају у саставу сребра садржи и известан проценат олова, а Римљани су овај метал обилато користили. Можда је прерада ових метала започињала већ у зони Колубаре где (није потпуно искључено) може бити употребљен и угља за његово топљење.

И на крају, у Средњем веку, у времену када словенска племена насељавају ове пределе, један део људства кренуо је и колубарским путем ка југу и југозападу, остављајући понеко братство у долини реке или по околним брдима. Покрштавање словенских племена као да има неке везе и са овим крајем. Наиме, у вестима о боравку Ђирила и Методија у Панонији наилазимо на кнеза Коцља. Овде, у сливу Колубаре, у горњем току Тамнаве наилазимо на неубичајен топоним Коцљева (који се сада често изврће у Коцљево!). Шта тај термин означава? Да ли можда да се ту налазила Коцљева земља? Топоним би указивао на то да су ови први просветитељи пролазили баш долином Љига, Колубаре и Тамнаве на свом путу између Солуна и данашње Чешке!

Са формирањем Мађарске као државе у X веку ова област се нашла на граници тадашње Рашке и нове државе. У том смислу би говорио и већи број средњовековних градова подигнутих на правцима главних путева који воде ка југу. Ипак, доста њих је подигнуто и на споредним или могућим правцима прдора ка унутрашњости српске државе. Овде нека ми буде дозвољено да напоменем да је и град Бела Стена у Крчмару, који је несумњиво подигнут да контролише пут који је ишао Крчмарском реком ка Маљену, одакле се лако могло ићи даље ка југу - био једно од таквих „границних“ утврђења самом границом, коју је вероватно представљала баш Колубара, ишао је можда већ у то време, старом римском трасом пут који је повезивао приморске градове са Дунавом. У време Мачванске Бановине (а сигурно и Деспотовине) на том путу се налазе жупа Рабас, Непризон (дан. Непричава), Пепелевез (Пепељевац), Лигз (Љиг), Уб и други, који са мало познавања топографије могу одмах да се повежу за пут Колубаром. На крају овог набрајања средњовековних доказа о постојању важног пута од Дубровника ка Београду Колубаром сведочи и

први писмени документ о имени Ваљева, који говори о пљачки трговаца који су на тој релацији путовали.

Вероватно је због истих разлога и стара траса пруге уског колосека као и нова траса пруге Београд-Бар кренула овим природно одређеним правцима. Траса дела Ибарске магистрале користи други крак, али - као у давна времена - пружајући могућност да се претвори у главни правац, ако би главна Моравско-вардарска линија из било ког разлога била у прекиду.

NIHIL NUOVO SUB SOLE!

НАПОМЕНЕ

1. В. Трбуховић, *Преглед јустине насељености кроз археологију Србије*, Старијар XIX, 40.
  2. Бројеви у загради односе се на бројеве са шематског блок-дијаграма на слици 1 овог рада, за подлогу је коришћена скица 31 из рада Б. Јовановића, *Рељеф слива Колубаре, Прилог познавању развијеног и полигенетског слива*, Географски институт САНУ, Београд 1956.
  3. Трбуховић, Васиљевић, *Најстарије земљорадничке културе у Подрињу*, Шабац 1983, 79. Између Обровца /6/ и саме Тамнаве на великој површини налазе се предмети који указују на постојање већег насеља Старчево - Kölös комплекса.
  4. Трбуховић, Васиљевић, *Обровац, посебан тип неолитских насеља у западној Србији*, Старијар XXIV-XXV (Београд, 1975) 157-161.
  5. Трбуховић, Васиљевић, *Најстарије земљорадничке културе...* 67-77, карта 4, 68.
  6. Д. Гарашанин, *Нова археолошка налазишта околине Београда у долини Саве*, Старијар I, Београд 1950, 109-112.
  7. Трбуховић, Васиљевић, *Најстарије земљорадничке културе...* 73, упор. Археолошки споменици и налазишта у Србији I (Западна Србија), Београд 1956, 6.

SUMMARY

Several secondary roads crossed, along the valley of Sava and Danube, rasp. Morava and Vardar, the main traffic lines on the Balkan Peninsula. Those secondary roads with their branches of connectings and separations accomplished the unified net circulations. In cases of the traffic interruptions on main roads the intercourse has been proceeded around and along the secondary ways. Such interruptions have obviously been provoked by natural or causes done by human hand. As natural causes are mentioned the flows and earth erosions. When about the human hand causes it is necessary to mention the attacs of the criminals and of foreign troupes, which also disturbed the regular quiet run of the traffic circulation. That happened particularly in the Kolubara area, because it was very close to the roman and byzantine limes.

Analyzing the locations of some ancient settlements, during the time, the importance of communications along the valley of Kolubara become evident. In addition the commercial bases, with their consequences in those locations, are the subject of further analyzes.

Also the reasons why the earliest settlements have, through the time, been located on the river sides, are verified in this paper. The belief that the beginning of the use of metal, including different systems of protections of that, with mines plentiful area, belongs to the analyzes in the article as well.

The „METALLA DALMATA“ belongs to Kosmaj and its provincial frontiers during the roman government. It could be concluded that mines and elaborated metallic goods have been transported toward the other centres of that province along the river Kolubara.

This road has its obvious importance in medieval net of roads, especially as the Dubrovnik commerce way toward the Danube.

Жељко Јеж

НАЈСТАРИЈИ ТРАГОВИ СЕДЕЛАЧКОГ ЖИВОТА НА ПОДРУЧЈУ КОЛУБАРЕ

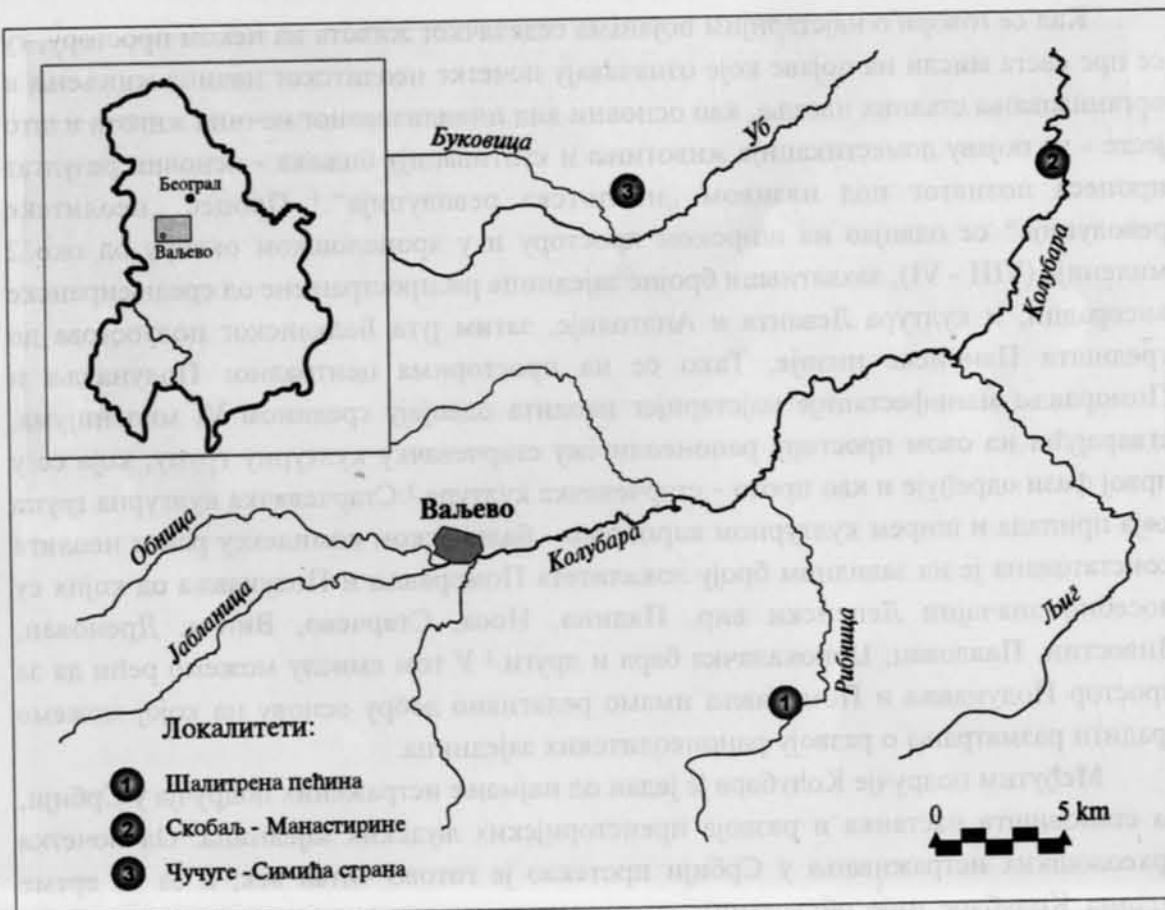
- ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ РАЗВОЈА СТАРЧЕВАЧКЕ КУЛТУРЕ -

Кад се говори о најстаријим појавама седелачког живота на неком простору, ту се пре свега мисли на појаве које означавају почетке неолитског начина живљења и организовања сталних насеља, као основни вид цивилизованог начина живота и што јесте - уз појаву доместиције животиња и култивацију биљака - основни резултат процеса познатог под називом „неолитска револуција“.¹ Процес „неолитске револуције“ се одвијао на широком простору и у хронолошком оквиру од око 2 миленијума (VIII - VI), захвативши бројне заједнице распострањене од средњиранске висоравни, и култура Леванта и Анатолије, затим југа Балканског полуострва до средишта Панонске низије. Тако се на просторима централног Подунавља и Поморавља манифестије најстаријег неолита одвијају средином VI миленијума, стварајући на овом простору ранонеолитску старчевачку културну групу, која се у првој фази одређује и каоproto - старчевачка култура.² Старчевачка културна група која припада и ширем културном карпатско - балканском комплексу раног неолита констатована је на завидном броју локалитета Поморавља и Подунавља од којих су посебно значајни Лепенски вир, Падина, Носа, Старчево, Винча, Дреновац, Дивостин, Павловача, Црнокалачка бара и други.³ У том смислу можемо рећи да за простор Подунавља и Поморавља имамо релативно добру основу на којој можемо градити разматрања о развоју ранонеолитских заједница.

Међутим подручје Колубаре је један од најмање истражених подручја у Србији, са становишта настанка и развоја преисторијских људских заједница. Од почетка археолошких истраживања у Србији протекао је готово читав век, и за то време долина Колубаре није обухватније истраживана, мада су пионери археолошке и антрополошке науке у Србији, своје прве кораке чинили управо на овом подручју.⁴

Када су пре нешто више од једне деценије започела шире истраживања и рекогносцирања територије дошло се до првих значајних налаза који су на проблематику раног неолита бацили нешто више светла. Тако је почетком осамдесетих година откривена Шалитрена пећина и у њој констатовани налази и слој раног неолита - старчевачке културе са изузетно развијеном коштаном индустријом.⁵ Био је то први поуздан и јасно дефинисани налаз раног неолита на овом простору. Следећи корак у прикупљању нових података о најстаријим неолитским

формацијама у Колубари, додгојио се када је приликом заштитних радова на локалитету Скобаљ - Манастирине, откривена једна јасно стратификована ѡама - укоп са карактеристичним садржајем старчевачке културе.⁶ Овим налазом утврђено је постојање и сталног насеља на отвореном простору, а ова чињеница је поткрепљена и новим открићем једнослојног старчевачког насеља Симића страна у селу Чучуге, поред речице Уб. Овај локалитет је откривен током заштитних ископавања на винчанској локалитету Илића Брдо у истом селу. На жалост подаци о овом насељу добијени су само скупљањем површинских налаза, што свакако отежава ближе опредељење карактера насеља, а посебно његове хронологије.

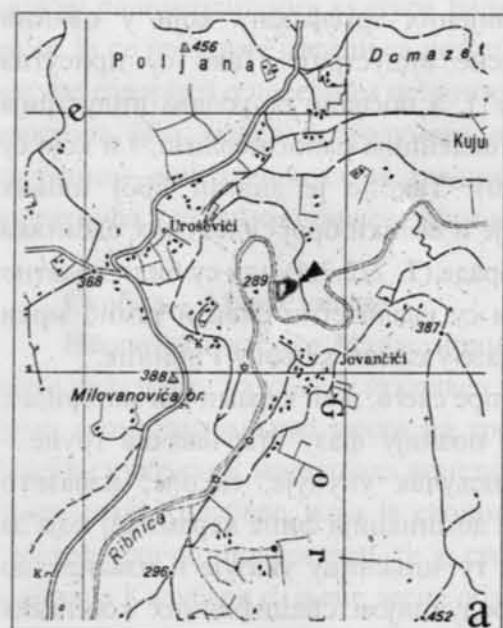

Сл. 1. Географски распоред ранонеолитских локалитета на подручју Колубаре

Но све у свему, тако су утврђена три ранонеолитска локалитета на гравитационом простору долине Колубаре (сл. 1) што, уз локалитет Луг код Обреновца, чини прву реалну слику о заступљености насеља у оквиру релативно јединственог природног ареала, карактеристичног за епоху раног неолита. У кратком прегледу који следи изнећемо најважније карактеристике сваког од ових налазишта са сажетим приказом пронађеног материјала.

Шалитрена пећина

Први налази раног неолита на подручју Колубаре откривени су 1983. године, када је приликом рекогносцирања пећинских станишта овог краја извршено сондирање у Шалитреној пећини, која се налази у кањону реке Рибнице, 15 km југоисточно од Ваљева, у селу Брезје.⁷ (сл. 2. а) Том приликом истражена је сонда А у левом ходнику, да би се каснијих година (1988. и 1995.) наставила сондирања у десном ходнику (сл. 2. б).⁸ У свим овим кампањама најбројније и најиндикативније налазе представљали су фрагменти керамичких посуда, који се могу поделити у две основне групе.

Сл. 2 а Положај Шалитреној пећине у клисури Рибнице, Раз. 1:25000

Сл. 2 б Основа пећине са ископаваним површинама

Прву групу чини фина керамика, црвено и светло мрко печена, релативно тањих зидова која је најчешће монохромно глачана и понекад украсена плитким паралелним, вертикалним или косим урезима, који могу да чине мотив мреже (Т. 1/2). Другу групу чине фрагменти посуда грубе израде, јако задебљалих зидова, који су углавном украсени барботином или штипањем (Т. 1/1,3,6). Орнамент изведен барботином је изразито организован и постављен на горњим деловима посуда. Облици посуда су малобројни. То су углавном трбушасте и лоптасте посуде са заравњеним дном или благо наглашеном стопом (Т. 1/1), које понекад могу имати и цилиндричан врат, благо угнут према унутрашњости посуде (Т. 1/6). Срећу се фрагменти посуда са дршкама у два карактеристична типа: брадавичасте перфориране (Т. 1/4) и масивне тракасте дршке (Т. 1/5). Код фине керамике сусрећемо коничне зделе и лонце. Констатована је појава и посуда на високо шупљој нози, које су такође фино глачане (Т. 1/7).

Поред керамике индикативни су налази коштане индустрије, која показује изразиту типолошку разуђеност. Тако се поред шила и игала (Т. 2/15, 16), сусрећу длета (Т. 2/13), алатке за обраду коже (Т. 2/12, 17), као и изузетни примерци правилно обрађених врхова за копља са продуженим учвршћивачем. Они су начињени од јелењег рога од којих је један сачуван у целости (Т. 2/14), а од другог је пронађен само врх (Т. 2/11). У типологији коштаних алатки раног неолита овакви налази нису до сада познати и ови коштани шильци, односно врхови копља, представљају прве познате налазе на централнобалканском простору.⁹

Налази кремене индустрије у потпуности се уклапају у ранонелитску слику укупне продукције материјалних остатаца у Шалитроје пећини. Констатовано је релативно бројно присуство типолошки развијених артефаката који у целини показују опште одлике ранонеолитске силексне индустрије. Тако су присутна карактеристична једноплатформна језгра (Т. 2/1), а посебно се уочава индустрија крупних сечива (ламела), што је иначе уочена тенденција раног неолита,¹⁰ и која су најчешће терминално ретуширана (Т. 2/9,10). Такође је знатан број мањих неретушираних сечива (Т. 2/6,7,8), а пронађен је и велики број силексних одбитака од којих су неки били употреби без посебне обраде (Т. 2/2,3,4) или су били додатно ретуширани (Т. 2/5). Као сировине коришћени су квалитетни сиви и тамно мрки рожнаци локалног порекла чија се лежишта налазе у самом кањону Рибнице.

Културни материјал Шалитрење пећине, а пре свега, њен керамички материјал, својим основним карактеристикама говоре за познију фазу старчевачке групе - Старчево III, евентуалну II-б. На овакав закључак упућује, такође, изразито заступљен „организован“ барботин и релативна доминација фине керамике, која за приближно 30% премашује грубу.¹¹ Такође, на ту чињеницу указује и изванредно развијена коштана индустрија са посебном продукцијом специфичних коштаних алатки.

Овако касно формирање старчевачког насеља у горњем делу слива Колубаре може се везати за покрете старчевачке културе уз реку Саву према западу у време Старчево II-б фазе.¹² Могуће да је „неолитизација“ ваљевске котлине ишла узводно Колубаром, из правца Обреновца, али не треба одбацити ни другу могућност, да је рани неолит у овај простор доспео у склопу ширења старчевачких популација из Мачве и Подриња, са чијим материјалом керамика Шалитрење пећине има доста сличности.¹³

У целини узеши, откривање старчевачког станишта у Шалитроје пећини дало је значајан допринос познавању распостирања старчевачке културне групе на централном Балкану, а посебно повезивању празног простора између Босне, Посавине и Шумадије, са моравском долином. Пред истраживања која ће се наставити, поставља се низ сложених питања, везаних за што тачније определење карактера овог станишта, његовог релативног и апсолутног трајања, као и разрешења његове генезе и веза са локалитетима којима гравитира.

Но, поред ових недоумица налази из старчевачког слоја Шалитрење пећине недвосмислено указују да је у овој фази дошло до консолидације раног неолита на подручју Колубарске долине, чиме су остварени предуслови за специјализовану продукцију коштаних алатки, која је досегла висок технолошки ниво. Овоме треба додати и коришћење типолошки доста уједначене керамике (Т. 1/1) тако да се поуздано може закључити да појава старчевачког материјала у Шалитрење пећини означава стално насељавање Колубарске долине на почетку раног неолита. Тачније речено да је Шалитрење пећина истурена станица неког стабилизованог и веома развијеног насеља, које још нисмо открили у Колубарској долини. Са друге стране налази у Шалитрење пећини могу да буду снажна потпора тезама о аутохтоном развоју ранонеолитских култура Балкана.¹⁴ Са овог становишта Шалитрења пећина може да се најближе пореди са позицијом коју има пећина Одмут, односно можда је могуће говорити о посебном пећинском моделу неолитизације централнобалканског простора. Тада подразумева културну повезаност пећинских заједница са сачуваном епипалеолитском традицијом и нових културних и цивилизацијских достигнућа у сталним старчевачким насељима.

Скобаљ - Манастирине

Неолитско насеље Манастирине у селу Скобаљу, општина Лајковац, било је друго налазиште на коме је откривен материјал раног неолита. Локалитет је заузимао једно веома занимљиво место на тромеђи села Мали Борак, Скобаљ и Цветовац. Трагови културног материјала констатовани су на простору које се налазило на левој обали реке Колубаре, која је својим меандрима на овом месту оградила одређен простор, слично полуострву, те је стога читав овај крај називан Кључ (сл. 3). Поред меандара Колубаре са њене десне обале, на одстојању око 50 до 100 м од обале реке, уздизала се благом падином прва речна тераса. Њено подножје је оивичавала траса некадашње пруге уског колосека, а данас уски асфалтни пут, од кога се одвајао 150 м дуг сеоски пут, који је водио право на локалитет Манастирине, заправо на простор са три стране омеђен старим током Колубаре - Кључ. Црква и топоним Манастирина налазила се у најудаљенијем делу овог „Кључа“ и у оквиру тог дела су изршена ископавања. Покретни културни материјал је проналажен на падини северно од Кључа, што значи да је на овом простору организовано једно мање насеље које је имало изражену хоризонталну стратиграфију, односно, на овом простору успостављани су привремени боравишни објекти који су током времена померани. Посматрајући овај простор из правца југозапада јасно се уочавало да је целокупна површина локалитета била нешто уздигнута у односу на земљиште са друге стране обале као и од дела који је ово полуострво везивало са благом терасом, те се тако добијао утисак једва наглашениог „тел“-а.

Сондажна ископавања извршена на овом простору дала су већи број различитих налаза од којих је свакако најзначајнија старчевачка грнчарија, први пут

заступљена на овом простору, насталу у време почетног развоја седелачког, земљорадничког начина живота. Налази ове керамике представљају први неоспоран и јасан доказ постојања раних неолитских популација на подручју средње Колубаре и Тамнаве. Њена вредност је увећана чињеницом да највећи број фрагмената потиче из веома јасно стратифицираног контекста, јаме у сонди 3/91. Уз керамичке фрагменте, у овој јами је пронађен и део јеленске мандибуле као и делови јеленских рогова, што поново појачава ранонеолитски контекст.¹⁵ Такође, ови налази сада помажу да се јасније сагледају путеви и правци ширења неолитизације, посебно са становишта раније дискусије тог питања.

Фрагменти ранонеолитске керамике ископани на локалитету Скобаљ - Манастирине, одликују се једном веома израженом, специфичном и карактеристичном фактуром. Сви пронађени примерци начињени су од јако лоше печене земље, која је слабо или никако пречишћена, са примесама органских материја (плеве?) и ситног зрневља песка. Са спољних страна посуде су печене светло жућкасто или црвенкасто док је унутрашњост зидова посуде црне боје. Спољне површине су веома грубо обрађене, тек приглачане тако да се стиче утисак њихове невеште и површне обраде. Посуде су углавном дебелих зидова са равним или заобљеним ободом (Т. 3/1, 2). Најчешће форме су коничне зделе које су нешто већих димензија, али се сусрећу и мање лоптасте/полулоптасте/ посуде, тањих зидова које су по правилу нешто квалитетније печене и начињене од нешто боље пречишћене земље (Т. 3/5, 7-9). На посудама је честа употреба пластичних брадавичастих дршки, нарочито двојних, (Т. 3/4, 16) или перфорираних брадавичастих дршки (Т. 3/15). Фрагменти ових посуда су веома ретко украшавани и посебно декорисани. Најприсутнија декоративна техника је коришћење различитих пластичних апликација, као што је хоризонтално ребро које

Сл. 3 Положај локалитета Скобаљ - Манастирине.
Раз. 1:25000

је штипано прстима (Т. 3/17), затим кружне ребрасте апликације (Т. 3/14) или коришћење кратких вертикалних паралелних ребара (Т. 1/12). Међу налазима пронађено је и неколико фрагмената укraшених „импресо“ техником изведеном штипањем и утискивањем нокта (Т. 3/10, 11).

Изложене карактеристике пронађеног материјала, пре свега фактура, форма и начин израде, те декорисање посуда, поуздано опредељују овај материјал у најранији неолит, можда у сам његов почетак, у фазу Gura Baciului, односно фазу Старчево I како је одређује М. Гарашанин, или фазу Протостарчево како је опредељује Д. Срејовић. Потпора оваквом опредељењу могу бити и налази у већ поменутој јами што, одговара ситуацији у Доњој Брањевини.

Ова чињеница сада баца ново светло на развој неолитских популација на простору северозападне Србије, посебно долина Колубаре и Тамнаве. Када су раније констатовани трагови пећинске станице, нешто млађе фазе старчевачке културе у Шалитренују пећини код Мионице, указано је на вероватно постојање јаког центра неолитизације на подручју средње Колубаре и Тамнаве. Налази на локалитету Манастирине су поуздан доказ да је на овом простору, од самих почетака неолитске цивилизације, дакле, већ у шестом/петом миленијуму старе ере, постојало неко развијено насеље најстаријих земљорадника.

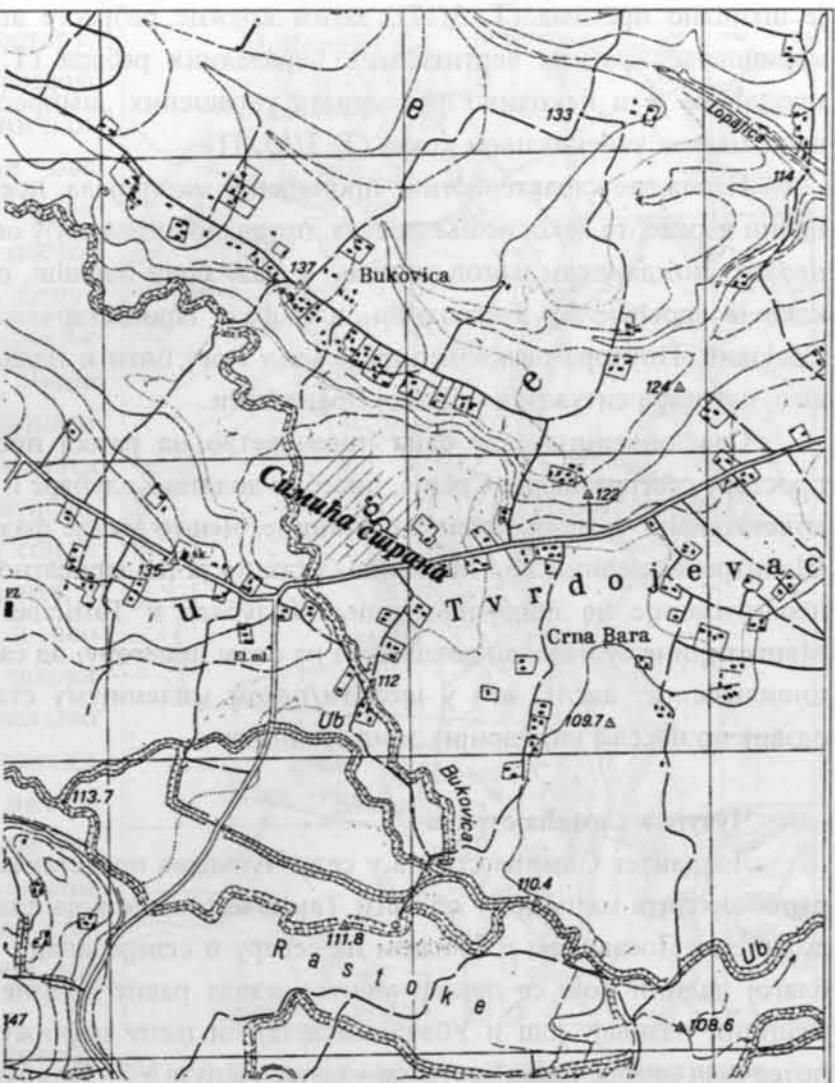
Чучуге - Симића страна

Локалитет Симића страна у селу Чучугама представља новооткривено насеље раног неолита на подручју области Тамнаве, низије која спаја средиште колубарске долине са Посавином и Мачвом на северу и северозападу. Локалитет се налази на благој падини која се лагано уздиже изнад равне долине реке Уб, (или како је мештани називају још и Убача) захватујући њену најнижу речну терасу, односно потес који се зове Симића страна - почев од пута Уб - Памбуковица, па све до потока Буковица и врха речне терасе (сл. 4). По својој форми и положају ово насеље се издваја од досада наведених јер је очигледно да припада низу карактеристичних неолитских насеља на речним терасама могло би да се припише типу Дреновац (Riverside Site), према Ц. Чепмену.¹⁶ Насеље је откријено приликом рекогносцирања шире околине локалитета Илића Брдо у Чучугама, у време обављања заштитних радова на овом локалитету¹⁷ и тада је прикупљен већи број фрагмената керамике и силексних артефаката са same површине локалитета, на основу којих доносимо суд и запажања о овом насељу. Тако се може истаћи да површина насеља не прелази величину од око 1,5 хектара и судећи по заступљености керамике, уочавају се две зоне настањивања. Једна се налази на самом врху благо закошене терасе, а друга у доњем делу падине ближе потоку Буковац. На овим просторима су најинтезивније појаве фрагмената керамике уз које се појављује траговима и размрвљен леп.

Керамички материјал је, као што се може и очекивати за онај прикупљен на површини, веома тешко одредив, јер је иситњен и испран, али је уочено неколико фрагмената којима је било могуће утврдити јасне типолошке карактеристике. Пре

свега, на највећем броју прикупљених фрагмената уочљива је била карактеристична ранонеолитска, старчевачка фактура посуда, споља светломрког а у унутрашњости црно печеног, дебелих зидова и слабог печенја. Поред ових неопредељених фрагмената, пронађен је и фрагмент обода коничне посуде, споља грубо глачане светло мрке боје (Т. 4/1). Такође је констатован и фрагмент грубе лоптасте посуде са малом тунеластом дршкицом без орнамената (Т. 4/2). Пронађена су и два фрагмента трбуха посуда који су на себи сачували трагове уређеног барботина (Т. 4/3,4) као и један фрагмент горњег дела ноге жртвеника (Т. 4/5). Овако мали број одредивих фрагмената керамике ипак је био довољан да се уочи јасна сличност и веза ових налаза са керамичким материјалом локалитета Скобаљ - Манастирине, који се, један за други, везују пре свега фактуром и начином израде посуда.

Поред керамике значајна је појава већег броја силексних артефаката, који својим репертоаром указују на веома комплетну силексну индустрију на овом насељу. Тако су пронађена једноплатформна (Т. 5/10) и двоплатформна језгра, затим ретуширане алатке, перфоратори (Т. 5/2,5), те ретуширана сечива (Т. 5/4,7,9). Констатовани су и бројни неретуширани одбици међу којима и један који је служио за промену платформе језгра. Силексна индустрија је начињена од квалитетног локалног рожнаца који се може пронаћи у речном току Уба и јужније на падини побрђа Валшића. Посебно је занимљив налаз врха сечива од опсидијана чије је најближе налазиште неких двадесетак километара јужније у долини реке Оњег.¹⁸

Сл. 4 Положај локалитета Чучуге - Симића страна, Раз. 1:25000

На основу ових првих информација о насељу на локалитету Чучуге - Симића страна, може се закључити да овде имамо остатке једнослојног старчевачког насеља које се развило можда из насеља у Скобаљу и према томе га можемо определити у средње фазе развоја старчевачке културе, Старчево II-б,¹⁹ односно Старчево II.²⁰ Према томе насеље Симића страна у Чучугама представља манифестију стабилизованих ранонеолитских кретања на подручју Колубаре и плод даљег пенетрације неолита из долине Колубаре у долину реке Уб. Непосредна близина винчанској локалитету у Чучугама, (удаљен је само 3 km.) даје могућност даљег разматрања континуитета културних кретања на овом простору и стварање специфичног модела развоја неолитизације, односно установљењу процеса неке врсте постепене миграције како ју је дефинисао М. Гарашанин у својим најновијим размишљањима.²¹

Иако је на основу изнетог јасно да се нису стекли услови за утврђивање дефинитивне слике развоја и трајања ранонеолитских заједница на простору Колубаре и њеном гравитационом подручју, ипак је могуће уочити одређене тенденције којима се одликује речени простор. Уз пуно поштовање чињенице да за ово подручје до сада немамо ни један квалитетније истражени локалитет, можемо ипак покушати да сачинимо одговарајућу скицу развоја ранонеолитских кретања на простору Колубаре. Подразумева се да овако изречени резиме наших сазнања о ранонеолитским кретањима на подручју Колубаре припада пре свега реду хипотетичних, јер су сви наши закључци базирани на недовољном узорку и на веома оскудним подацима.

Оно што се прво намеће, то је констатација да се ранонеолитске манифестије на овом простору јављају већ у првој фази настајања старчевачке културне групе и то на локалитету Манастирине у селу Скобаљ, уз саму реку Колубару. Са тог становишта тенденција прати генерална кретања у Подунављу и Поморављу, те бисмо могли рећи да је и подручје Колубаре један од праваца неолитизације централнобалканског простора и једно од више жаришта акултурационих процеса на почетку неолита. Овој констатацији ваља дати значајну ограду, обзиром да је укупно исказани материјал, пронађен и ископан на локалитету Манастирине, ипак недовољан да би могао да понесе сву тежину процеса неолитизације. Зато сматрамо да овај локалитет пружа индиције о постојању значајнијег и већег центра који је имао улогу носиоца развоја ранонеолитских културних кретања. Претпостављамо да је овај центар могао да буде у непосредној близини локалитета Манастирине, дакле у области средње Колубаре.

Из ове претпоставке следи запажање да је у време потпуне стабилизације старчевачке културне групе на централнобалканском простору, дошло и до стабилизације ранонеолитских заједница и на подручју Колубаре. Ове заједнице, дакле у фази Старчево II и III (по Гарашанину), шире свој ареал, стварајући нова насеља и освајајући простор у дубину копна. За овај процес и такве поступке имамо веома јасне индиције у организацији и настајању локалитета у Чучугама, који,

обзиром на величину и једнослојност, претпоставља некакву врсту сателитског, односно колонизираног простора. Са друге стране, у овом периоду констатујемо јасан продор у дубину копна, у кањон према планинском венцу, у коме се користи старо станиште и боравиште претходне заједнице, те се тако формира старчевачки стратум у Шалитрој пећини. Формирање овог стратума указује на веома јаке интеракције између нових неолитизирајућих утицаја и традиционалне ловачке културе које се исказују високо квалитетном продукцијом коштаних артефаката. На овај начин је створена извесна самосвојност и аутономност у односу на остale ранонеолитске заједнице. Можда је ова „специфичност у развоју“, уочена у старчевачком материјалу Шалитрене пећине, један могући почетак процеса културне сегрегације и стварања културних фацијеса, те ће даље проучавање односа унутар насеља на простору Колубаре бити од непроцењивог значаја за разрешење теоријских питања, везаних за културне разлике унутар једне шире заједнице или културног комплекса.

И на крају, сва ова разматрања указују нам на једно од основних питања за разумевање трајања преисторијских заједница. Разлоги постојања неког насеља на одређеном простору су они који нам понајбоље опредељују заједницу која живи у њему. У нашем случају насеља раног неолита на простору Колубаре могу се одредити несумњиво као земљорадничко сточарска. То је јасно из природе пронађеног материјала, тако карактеристичног за ране земљорадничко-сточарске заједнице. Међутим има се утисак да је поред ових основних занимања, не тако мала пажња била поклоњена посебним активностима везаним за лов и производњу коштаних алатки, у случају Шалитрене пећине, односно за продукцију кремених артефаката у Чучугама. Налаз опсидијана у Чучугама говори о познавању веома високе технологије и технике његове обраде. Постоји могућност импортованог материјала у случају овог опсидијана и тада би смо јасно говорили о преисторијској размени добара, трговини. Чини се да је подручје Колубаре могло да има значајну посредничку улогу у размени добара између Подунавља и Поморавља, са једне стране и централне и источне Босне (Горња Тузла, Обре), са друге стране. Дакле, насеља раног неолита на подручју Колубаре настају да би се обављала земљорадња и сточарство, али и да би се из њих користиле минералне сировине, камен за силексну индустрију, и ловиле дивље животиње, и од њих производили предмети од кости и обрађивале коже.

Ови изнети хипотетични закључци су у ствари питања на које је потребно дати одговоре даљим истраживањем и праћењем појава раног неолита на подручју слива Колубаре. Драгоцене податке за решење свих ових питања требало би да пруже нова ископавања које ће бити организована у току заштитних радова на рударским коповима „Тамнава“ Источно и Западно поље.

The Oldest Traces of Sedentary Life in Kolubara River Region

- an article about the development of Starcevo culture -

During the last century, the archaeological excavations of neolithic settlements on the Serbian area were not very often in the Kolubara River Region. However, for the last 15 years, the traces of three early neolithical settlements were found in the middle part of the valley of Kolubara river. The first was found Salitra cave (with the cultural layers since the upper paleolithic, until end of Iron age), and, later, during the rescue excavation, on the open coal mine "Tamnava", were found other two cities, Manastirine in the village Skobalj, and Simica strana in the village Cucuge.

The Salitra cave is located in the canyon of the river Ribnica, 15 km south - east of Valjevo (fig. 2a). Two trenches were excavated (A and B), in each of the cave entrance channels. In the trench B is discovered a horizon of human occupation, with house floor traces and garbage pit. Most common finds were fragments of ceramic wares, which can be divided into two basic groups: first group is fine ceramics, red and light brown firing, with mostly thin walls, monochrome polished and sometimes decorated with parallel, vertical slashes shallow incising, that can form motif of net. The second group are fragments of rough wares, with solid and strong walls, generally decorated with barbotine or nail impresso. The shapes are not numerous. Those are mostly globular and spheroid vessels, with flat base or slight foot. Except ceramics, very important are findings of bone artifacts. They show great typological diversity. Besides awls and needles, we can find chisels, tools for leather production, also with extraordinary examples of sharp points for a kind of spears with elongated straightener, made of red deer antler. One of those was preserved completely, and the only the point of the other. On the Central Balkans region such tools were not found before in any of the neolithic sites. With ceramics and bone tools, in this layer were found numerous flint tools and one stone grinding stone. Cultural material of Salitra cave with his basic characteristics is pointing towards an later phase of Starcevo culture Starcevo III, maybe II-b.

The neolithic cite Manastirine in the village Skobalj (near town Lajkovac), was located on the river terrace near an old meandre of Kolubara river. Trenches excavations gave mostly fragments of vessels of Starcevo ceramics, from clearly defined context, from the pit in the trench 3/91. The great number of wares have bigger conical vessels, but, there are also smaller spheroid or semi-spheroid vessels with thinner walls, usually with better firing and made from purer clay (T 3/5, 7/9). Most common decorative technique is use of different plastic applications, horizontal ribs, pinched by fingers (T 3/17), circular rib

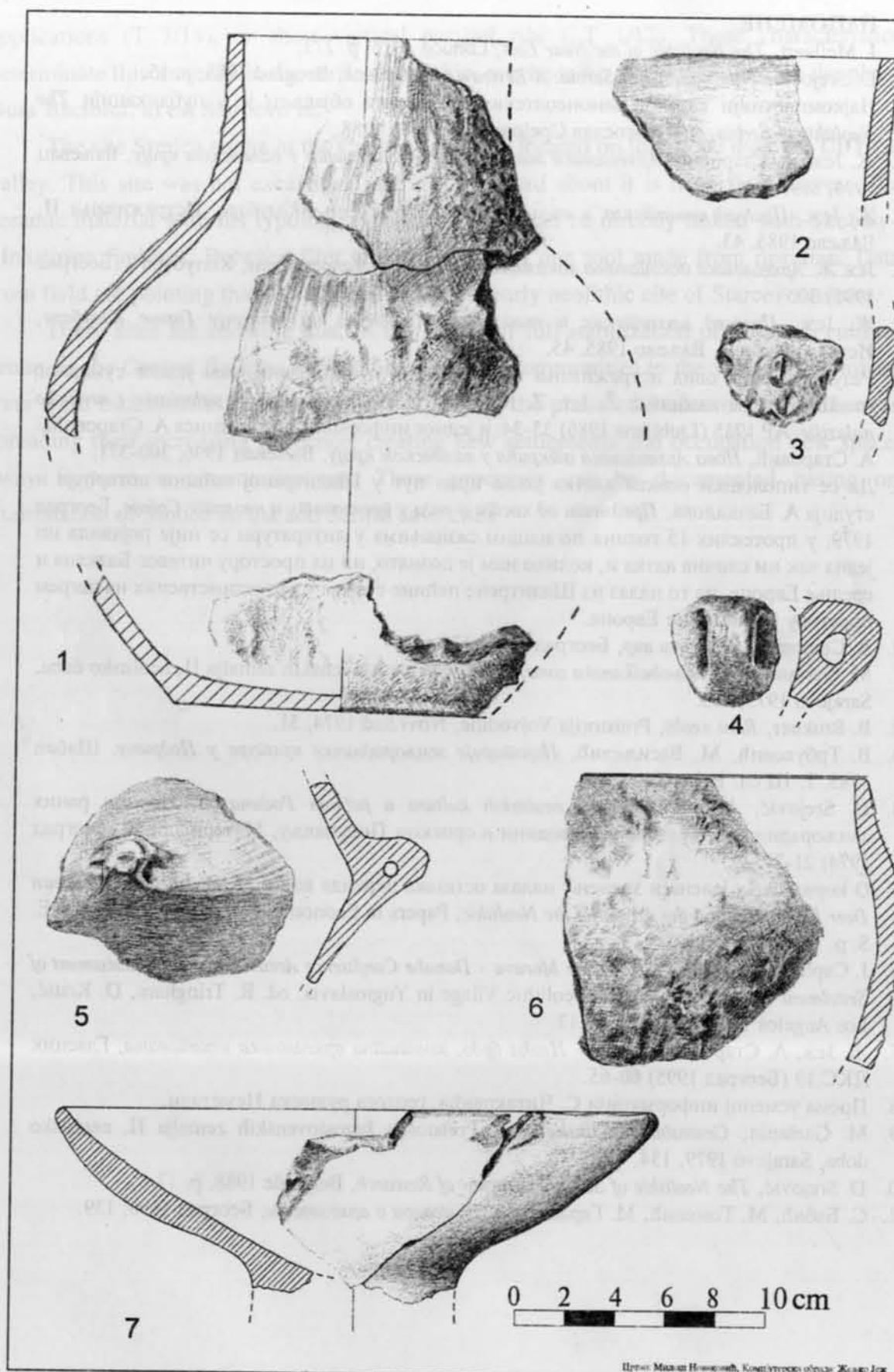
applications (T 3/14), or short vertical parallel ribs (T 1/12). These characteristics determinate this material in the earliest neolithic, maybe in his very beginning, in the phase Gura Baciului, id est Starcevo Ia.

The site Simica strana in the Cucuge village is located on low slope over the Ub river valley. This site was not excavated, and all the record about it is from field survey. The ceramic material with his typological characteristics can be directly linked with Skobalj - Mnastirine findings. Between flint artefacts is found one tool made from opsidian. Data from field are pointing that this is a one-layer, but early neolithic cite of Starcevo culture.

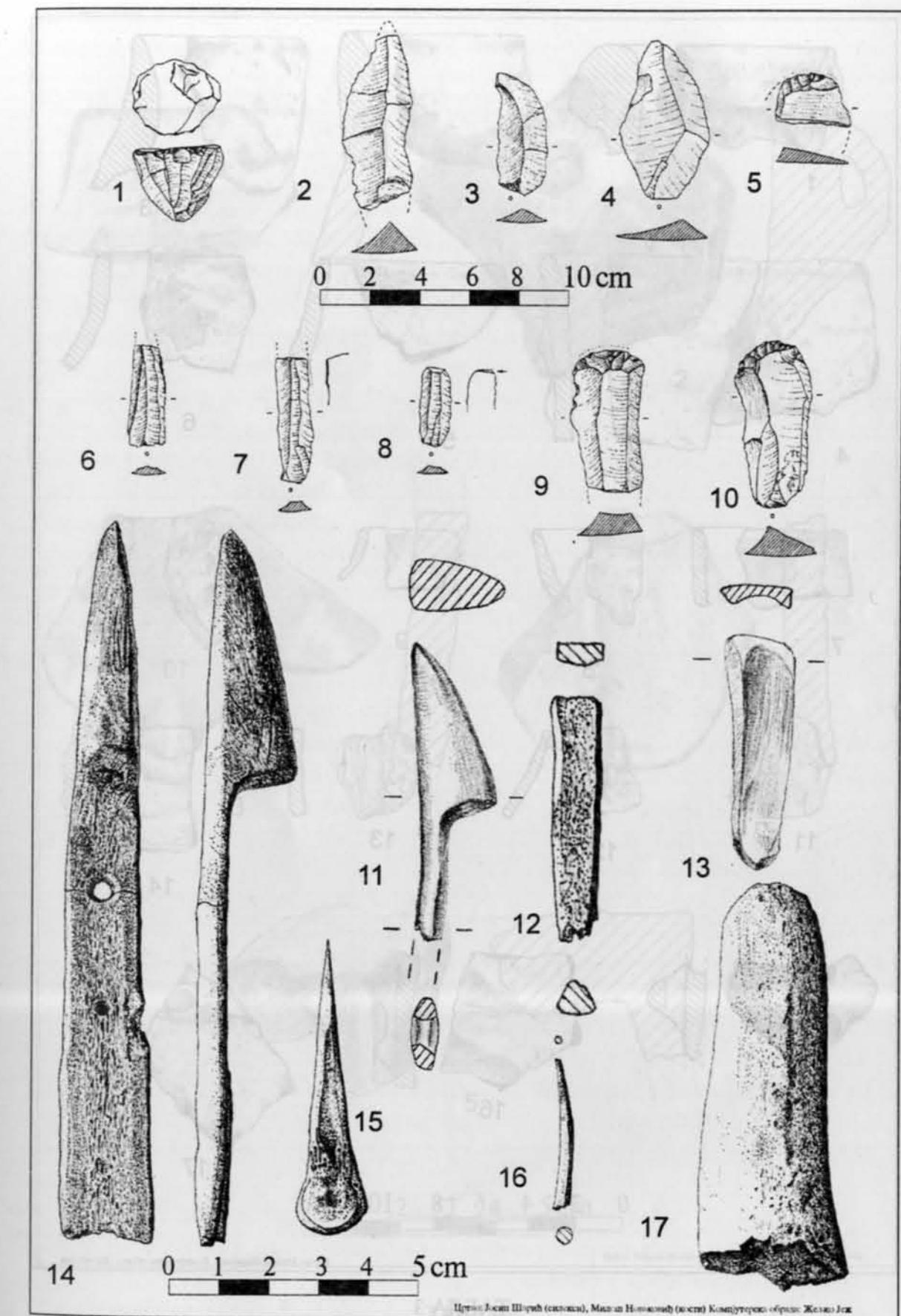
Those sites are showing that, in the period of full stabilization of Starcevo cultural group on the Central Balkans region, first neolithic communities in the valley of Kolubara river were established. These communities, during the phase of Starcevo II and III, were spreading their increasing influence, creating new settlements and occupation new space, away from main communications. These processes can be documented basing on examination of Simica strana and Salitra cave cites

НАПОМЕНЕ

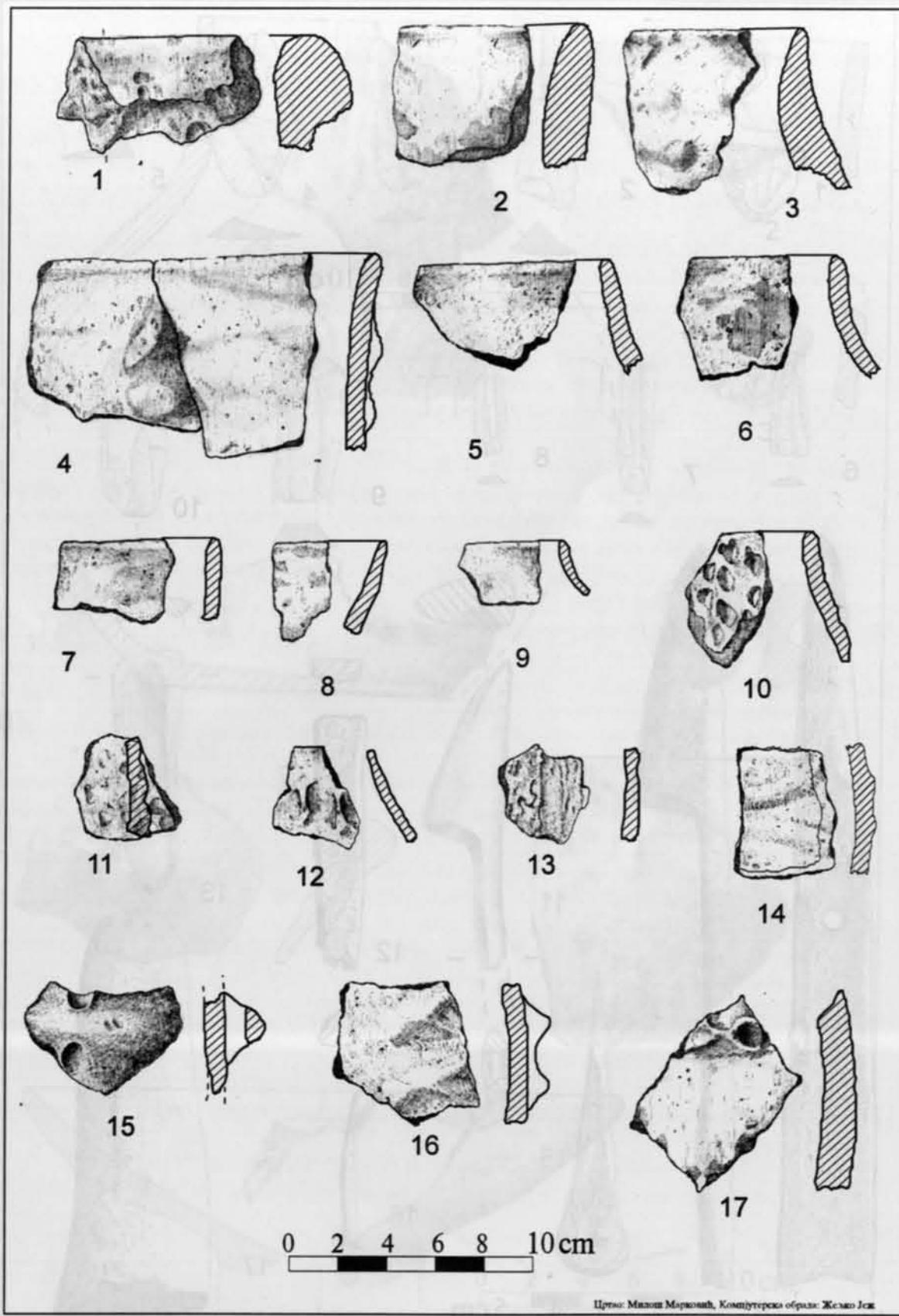
1. J. Mellaart, *The Neolithic of the Near East*, London 1975. p. 273.
2. D. Srejović, *The Neolithic of Serbia: A Review of Research*, Beograd 1988, p. 15.
3. Најкомплетнији каталог раненеолитских локалитета објављен је у публикацији *The Neolithic of Serbia*, ед. Драгослав Срејовић, Београд 1988.
4. Ж. Јеж, А. Стровић, *Археолошки локалитети и налазишта у ваљевском крају*, Ваљевац 1994, 369.
5. Ж. Јеж, *Преглед неолитских и енеолитских култура горње Колубаре*, Истраживања II, Ваљево 1985. 43.
6. Јеж Ж. *Археолошка истраживања локалитета Скобаљ - Манастирице*, Колубара 2 (Београд 1995) 30.
7. Ж. Јеж, *Преглед неолитских и енеолитских култура на подручју Горње Колубаре*, Истраживања II, Ваљево 1985. 45.
8. Резултати свих ових истраживања нису детаљно публиковани, сем једног сумарног извештаја прве кампање: Ž. Jež, Z. Kaluđerović, *Šalitrena pećina - paleolitsko i neolitsko nalazište*, AP 1985 (Ljubljana 1986) 33-34: и једног информативног натписа А. Стровића: А. Стровић, *Нова Археолошка открића у ваљевском крају*, Ваљевац 1996, 360-371.
9. Да се типолошки оваква алатка јавља први пут у Шалитрену пећини потврђује и студија А. Бачкалова, *Предмети од кости и рога у пренеолиту и неолиту Србије*, Београд 1979; у протеклих 15 година по нашим сазнањима у литератури се није појавила ни једна чак ни слична алтка и, колико нам је познато, ни на простору читавог Балкана и средње Европе, па то налаз из Шалитрене пећине ставља у ред јединствених на ширем простору југоисточне Европе.
10. Д. Срејовић, *Лейенски вир*, Београд 1969, 170.
11. M. Garšanin. *Centralnobalkanska zona*, Preistorija jugoslovenskih zemalja II, neolitsko doba, Sarajevo 1979, 135.
12. B. Brukner, *Rani neolit*, Preistorija Vojvodine, Novi Sad 1974, 51.
13. В. Трбуховић, М. Васиљевић, *Најстарије земљорадничке културе у Подрињу*, Шабац 1983. Т. III сл. 1, 2 и 3.
14. D. Srejović, *Mezolitske osnove neolitskih kultura u južnom Podunavlju*, Почеци раних земљорадничких култура у Војводини и српском Подунављу, Материјали 10 (Београд 1974) 21-27.
15. О коришћењу јелена и значењу налаза остатака цервилда види: M. R. Jarman, *European Deer Economies and the Advent of the Neolithic*, Papers in Economic Prehistory , ed. Higgs. E. S. p. 125 -147.
16. J. Capmen, *The Neolithic in The Morava - Danube Confluence Area: A Regional Assessment of Settlement Pattern*, Selavac, A Neolithic Village in Yugoslavia. ed. R. Tringham, D. Krstić, Los Angelos 1990, p. 33, fig. 2. 13.
17. Ж. Јеж, А. Стровић, *Чуче - Илића брдо, заштићена археолошка истраживања*, Гласник ДКС 19 (Београд 1995) 60-65.
18. Према усменој информацији С. Читаковића, геолога рудника Неметали.
19. M. Garšanin, *Centralno balkanska zona*, Preistorija Jugoslovenskih zemalja II, neolitsko doba, Sarajevo 1979, 134.
20. D. Srejović, *The Neolithic of Serbia: A review of Research*, Belgrade 1988, p. 17.
21. С. Бабић, М. Томовић, М. Гараšанин, *Разговори о археологији*, Београд 1996, 139.

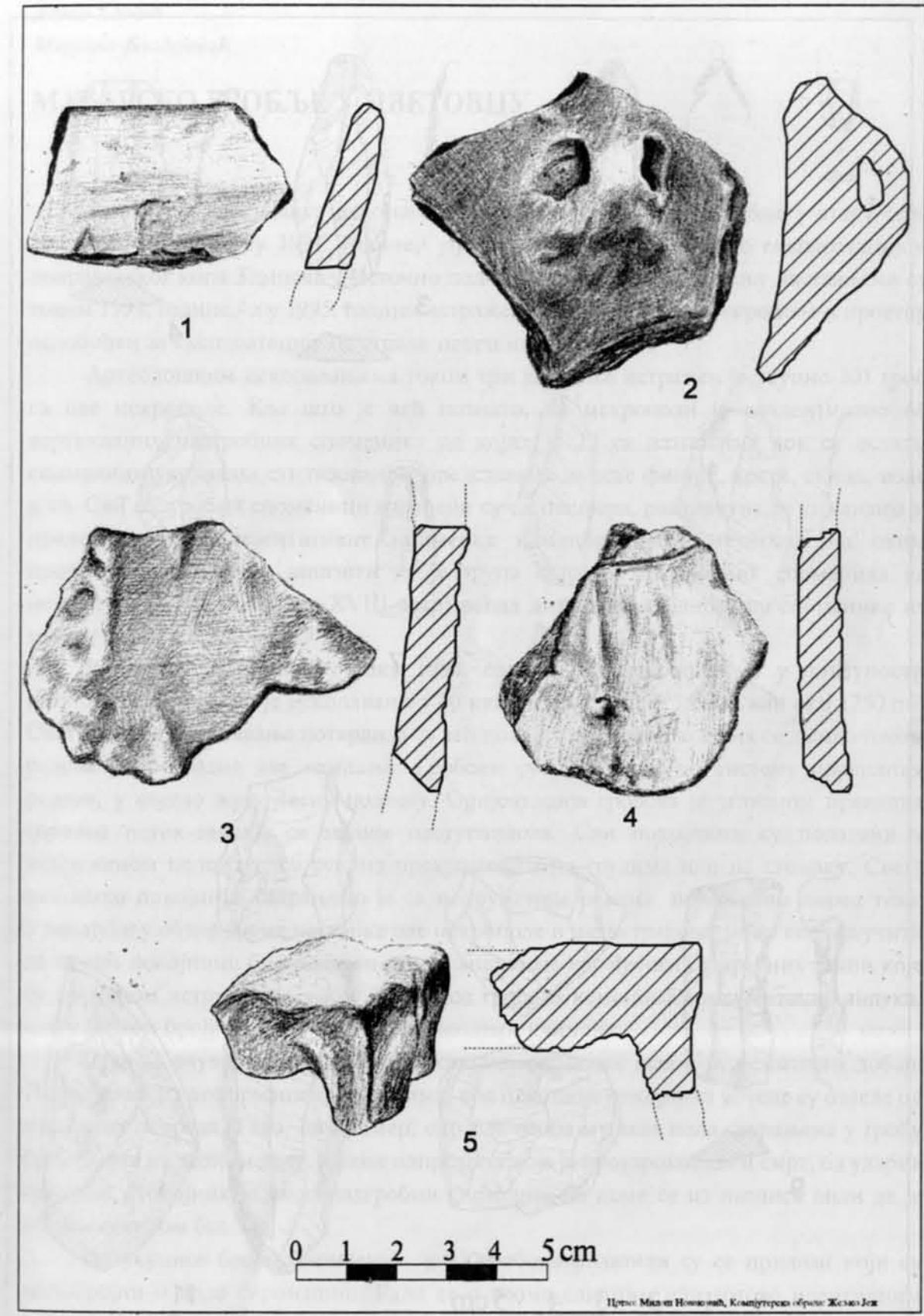
ТАБЛА 1

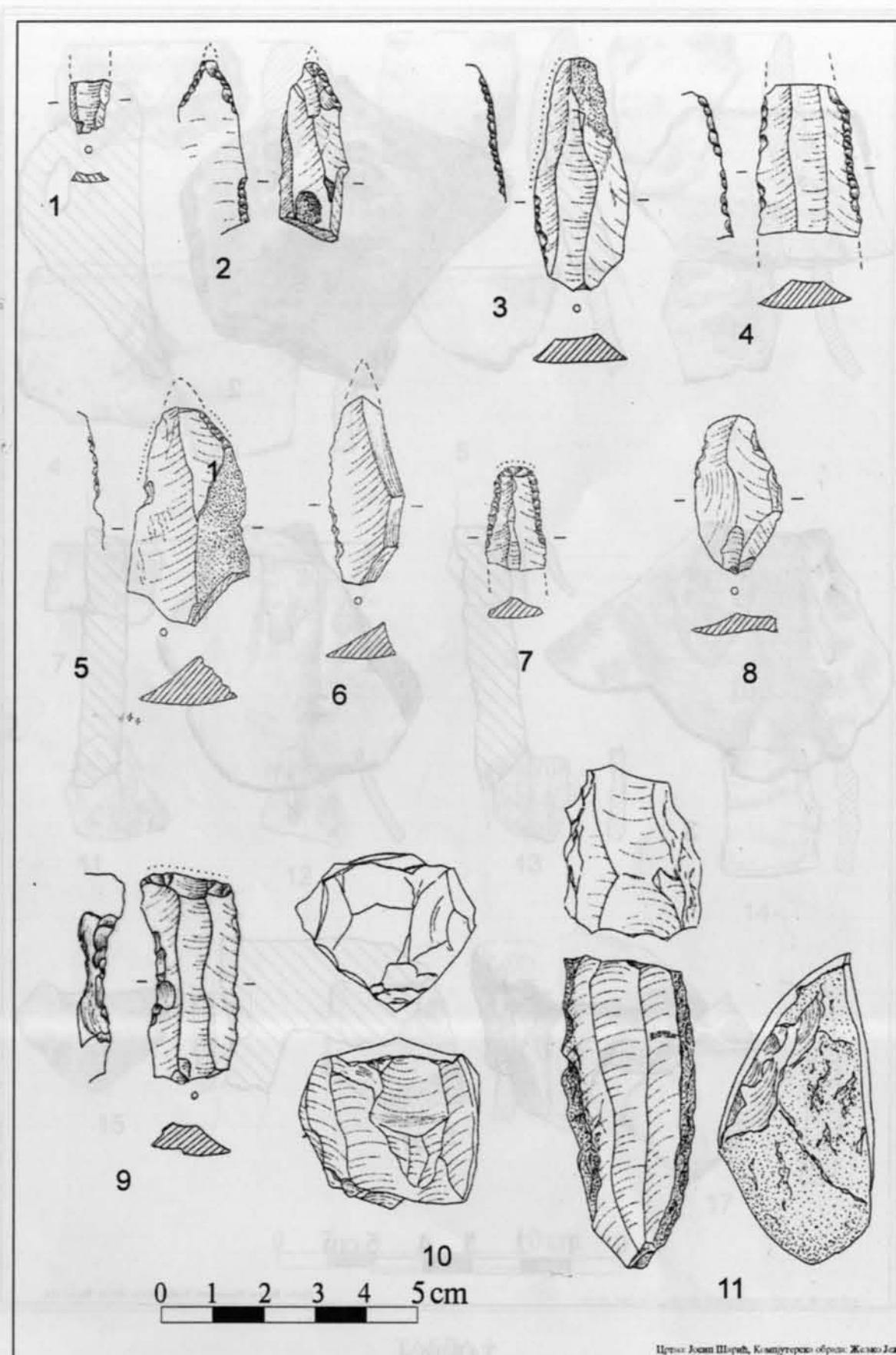
ТАБЛА 2

ТАБЛА 3

ТАБЛА 4

ТАБЛА 5

Зоран Симић
Мијана Благојевић

МАЂАРСКО ГРОБЉЕ У ЦВЕТОВЦУ

Заштитна археолошка ископавања локалитета Мађарско гробље у атару села Цветовац отпочета су 1991. године,¹ јер је гробље било угрожено експлоатацијом површинског копа Тамнава - Источно поље. Радови на истраживању настављени су током 1994. године,² а у 1995. години истражен је преостали део некрополе и простор ослобођен за експлоатацију од стране површинског копа.³

Археолошким ископавањима током три кампање истражен је укупно 301 гроб са ове некрополе. Као што је већ познато, на некрополи је евидентирано 68 вертикалних надгробних споменика од којих је 23 са натписима док су остали споменици украсени стилизованим представама људске фигуре, крста, сунца, воде и сл. Сви надгробни споменици израђени су од пешчара, различитих су димензија и представљају репрезентативне примерке каменорезачке уметности на овим просторима. Може се запазити да је група старијих надгробних споменика са некрополе (друга половина XVIII века) већих димензија у односу на споменике из млађег периода (XIX век).⁴

Радовима изведеним у току 1995. године ова некропола је у потпуности истражена. Обављено је ископавање у 70 квадрата величине 5x5 м, или око 1750 m². Овогодишња ископавања потврдила су већ познате елементе до којих се дошло током радова у претходне две кампање. Гробови су укопавани по систему правилних редова, у светло жуту лесну подлогу. Оријентација гробова је углавном правилна (правац исток-запад), са малим одступањима. Сви покојници су полагани у испруженом положају, са рукама прекрштеним на грудима или на stomaku. Свега неколико покојника сахрањено је са испруженим рукама, положеним поред тела. Узимајући у обзир време настанка ове некрополе и њено трајање, може се закључити да су сви покојници били сахрањени у сандуцима израђеним од дрвених талпи које су временом иструлеле. Само у једном од гробова констатованы су остаци сандука, али у једном броју гробова нађени су гвоздени клинови.

Степен очуваности скелетних остатака одраслих особа је релативно добар. Поред учених деформација на костима, код неколико покојника учене су озледе од намерних повреда. Тако, на пример, одрасла особа мушких пола сахрањена у гробу бр. 245 има на чеоном делу лобање напрслину која је проузроковала смрт, од ударца секиром. Покојник је имао надгробни споменик на коме се из натписа види да је убијен секиром (сл. 1).

Од укупног броја откривених, у 95 гробова налазили су се прилози који су малобројни и врло сиромашни. Ради се о веома сличним или готово идентичним предметима. Према својој функцији могу се поделити у две основне групе: накит и

Сл. 1 Локалитет „Мађарско гробље“, гроб број 245

Од делова одеће налажени су фрагменти од вуне проткани срмом. Било је и делова трака почелица украсених шљоцицама од танког бронзаног лима као и вунених марама и чарапа.

На основу релативно малог броја прилога и њихових типолошких одлика и, првенствено, на основу надгробних споменика некропола са локалитета Мађарско

делови одеће - украсни и функционални. Од накита преовлађују украсне бронзане игле за косу, које су налажене у пределу слепоочног дела лобање или испод темена. Углавном се јављају четири типа оваквих игала. Од осталих предмета нађено је неколико примерака прстења од бронзе, округле или полиедарске перлице од стаклене пасте и ланчићи од бронзаних алкица и уметнутих пробушених новчића. Новац који је налажен у гробовима углавном је био пробушен и служио је као украс на вуненим марамама или тракама почелицама. Сви налази новца потичу из гробова женских особа. Најчешће се ради ојако излизаним турским аспрама и мађарском новцу XVII и XVIII века.

Од функционалних делова одеће налажене су мале копче - петљице од бронзе, у пределима груди, потколеница и подлактица. Такође су налажена дугмад типа прапорац, од бронзе, као и мала лоптаста дугмад од олова. Што се тиче украсних делова одеће, најчешћи налаз биле су апликације од бронзе мањих димензија, које су пришиване на горњим деловима одеће.

Гроб бр. 143 је лоциран у јужном делу квадрата Д/1, на који 94,40. Покојник је сахрањен у испруженом положају. Руке су благо повијене у лактовима и положене на карлицу. Скелет је добро очуван. Оријентација исток-запад. Дужина 1,72 м. Прилог: копча у пределу ребара. На костима видљиви остаци тканине.

Гроб бр. 147 је лоциран у централном делу квадрата Д/1, на који 94,25. Покојник је сахрањен у испруженом положају. Руке су вероватно биле положене на грудима. Скелет је поштећен. Оријентација исток-запад. Дужина 1,45 м. Прилога нема.

Гроб бр. 107 је делимично откривен 1994. године у квадрату Ц/2. Ове године откривен је и доњи део скелета - део бутних костију и потколенице, у југозападном делу квадрата Д/2 на који 94,65. Оријентација исток-запад. Очувана дужина 0,70 м. Прилог: остаци вунених чарапа које су биле украсене шљоцицама од танког бронзаног лима (испод костију пета).

Гроб бр. 144 је лоциран у северном делу квадрата Д/2, на који 94,4. У питању је дечији скелет који је већим делом уништен. Очувани су само делови лобање, карлице и бутних костију. Оријентација исток-запад. Очувана дужина 0,30 м. Прилог: пробушен сребрни новчић у пределу лобање.

Гроб бр. 150 је лоциран у северном делу квадрата Д/2 на који 94,33. Очуван је део бутне кости. У питању је дечији гроб. Прилог: пробушен сребрни новчић у пределу бутне кости.

Гроб бр. 151 је лоциран у јужном делу квадрата Д/2, на који 94,30. У питању је дечији гроб. Покојник је сахрањен на леђима. Скелет је доста оштећен. Недостају кости десне руке и леве подлактице, као и кости ногу. Оријентација исток-запад. Очувана дужина 0,58 м. Прилога нема.

Гроб бр. 154 је лоциран у северозападном делу квадрата Д/3, на који 94,33. Покојник је сахрањен у испруженом положају. Десна рука је положена на груди, а

лева на врату. Десна бутна кост има у горњем делу задебљање (деформација проузрокована болешћу). Лобања је уништена. Оријентација исток-запад. Дужина 1,64 м. Прилога нема.

Гроб бр. 155 је лоциран у јужном делу квадрата Д/3 на коти 94,05. Покојник је сахрањен у испруженом положају. Руке су прекрштене на stomaku. Скелет је добро очуван. Оријентација исток-запад. Дужина 1,81 м. Прилога нема.

Остаци гарежи - између гробова бр. 154 и 155 у квадрату Д/3.

Гроб бр. 145 је лоциран у југоисточном делу квадрата Д/4, на коти 94,12. Скелет је дosta оштећен. Недостају кости руку и главе. Потколенице залазе у квадрат Е/4. Десна потколеница је поломљена у доњем делу. На остацима костију лобање видљиви су трагови оксидације од почелице. Оријентација исток-запад. Дужина 1,50 м. Прилози: 1) бронзана игла са малом округлом главом украсена спиралом, 2) бронзана игла, филигран. Лобања је поломљена. Такође су пронађени остаци кожне одеће вежене срмом.

Гроб бр. 157 је лоциран у југоисточном делу квадрата Д/5, на коти 94,10. Покојник је сахрањен у испруженом положају. Све кости су благо дислоциране. Лобања је уништена. Десна рука је положена на stomaku, лева недостаје. Оријентација исток-запад. Дужина 1,33 м. Прилога нема.

Гроб бр. 162 је лоциран у источном делу квадрата Д/5, на коти 94,11. Скелет је jako оштећен. Очуване кости надлактице и лева бутна кост. Оријентација исток-запад. Прилога нема.

Гроб бр. 159 је лоциран у северозападном делу квадрата Д/5, на коти 94,03. Скелет је уништен.

Гроб бр. 158 је лоциран у северозападном делу квадрата Д/6, на коти 94,14. Покојник је сахрањен (на леђима) у испруженом положају. Руке су прекрштене на stomaku. Лобања је уништена. Очувана је доња вилица. Оријентација исток-запад. Дужина 1,70 м. Прилога нема.

Гроб бр. 160 је лоциран у југоисточном делу квадрата Д/6, на коти 94,12. Покојник је сахрањен у испруженом положају. Руке прекрштене на stomaku. Недостаје лева подлактица и кости лобање. Оријентација исток-запад. Дужина 1,60 м. Прилога нема.

Гроб бр. 131 је делимично откривен 1994. године у квадрату Ц/6. Ове године откривени су делови бутних костију и потколеница у квадрату Д/6, на коти 94,24. Оријентација исток-запад. Очувана дужина 0,87 м. Прилога нема.

Гроб бр. 135 је лоциран у северозападном делу квадрата Д/7, на коти 94,22. Током ископавања у 1994. години, у квадрату Ц/7 је откривена лобања, док је у овом квадрату откривен остали део скелета. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Руке прекрштене на stomaku. Десна потколеница пребачена преко леве. Оријентација исток-запад. Дужина 1,27 м. Прилога нема.

Гроб бр. 161 је лоциран у северном делу квадрата Д/7, на коти 94,14. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Руке прекрштене на stomaku. Лобања је уништена. Оријентација исток-запад. Дужина 1,48 м. Прилози: 1) шљоцице од танког бронзаног лима са вунене мараме украсене срмом, 2) бронзана игла - филигран украсена једном црвеном перлицом на врху главе игле (у пределу десне слепоочнице).

Гроб бр. 163 је лоциран у западном делу квадрата Д/7, на коти 94,23. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Кости руку су дислоциране и лоше очуване. Лобања је такође лоше очувана. Оријентација исток-запад. Дужина 1,60 м. Прилози: 1) три игле од бронзе - две плочасте и једна филигранска, 2) пробушен сребрни новчић у пределу stomaka, 3) апликација и шљоцице на левом рамену.

Гроб бр. 164 је лоциран у југозападном делу квадрата Д/7, на коти 94,05. Сахрањен је на уобичајен начин. Лобања је одвојена од кичменог стуба и померена на леву страну. Лева рука на карлице, десна на stomaku. Скелет је добро очуван. Оријентација исток-запад. Дужина 1,73 м. Прилога нема.

Гроб бр. 184 је лоциран у источном делу квадрата Д/7, на коти 94,13. До половине бутних костију се налази у овом квадрату, а остали део залази у квадрат Е/7. Руке прекрштене на stomaku. Оријентација исток-запад. Дужина 1,84 м. Прилог: бронзана игла за косу - филигран (испод лобање).

Гроб бр. 185 је лоциран у источном делу квадрата Д/7, на коти 94,08. Покојник је сахрањен у испруженом положају. Руке прекрштене на грудима. Лобања је jako оштећена. Ножним прстима залази у квадрат Е/7. Оријентација исток-запад. Дужина 1,79 м. Прилога нема.

Гроб бр. 166 је лоциран у северозападном делу квадрата Д/8, на коти 94,02. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Руке прекрштене на stomaku. Лобања је дosta оштећена. Остали део скелета је очуван. Доњи део потколеница налази се испод главе покојника у Г-167. Оријентација исток-запад. Дужина 1,70 м. Прилога нема.

Гроб бр. 167 је лоциран у северном делу квадрата Д/8, на коти 94,12. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Десна рука је положена на stomaku, а лева на грудима. Лобања је дosta оштећена, као и већи део скелета. Испод лобање овог покојника леже кости потколеница покојника из Г-166, а поред лобање се налазила дечја лобања (Г-183). Вероватно је приликом сахране покојника у Г-167 измештена лобања из Г-183, док се остали део дечијег скелета налази испод Г-167. Оријентација исток-запад. Дужина 1,72 м. Прилога нема.

Гроб бр. 169 је лоциран у југозападном делу квадрата Д/8, на коти 94,08. У питању је дечији скелет који је jako оштећен. Видљиви су остаци лобање, ребара, карлице и ногу. Оријентација исток-запад. Дужина 0,63 м. Прилога нема.

Гроб бр. 183 је лоциран у северном делу квадрата Д/8, на коти 94,06. У питању је дечији гроб. Приликом сахране покојника из Г-167 лобања овог покојника је померена у леву страну. Скелет је лоше очуван. Оријентација исток-запад. Дужина 1,24 м. Прилога нема.

Гроб бр. 186 је лоциран у источном делу квадрата Д/8, на координати 94,10. У питању је скелет малог детета, дosta оштећен. Очувани делови лобање, грудног коша, ногу. Оријентација исток-запад. Дужина 0,84 м. Прилога нема.

Гроб бр. 188 је лоциран у североисточном делу квадрата Д/8, на координати 94,07. У питању је одрасла особа. Покојник је положен на леђа у испруженом положају са рукама прекрштеним на stomаку. Лобања је окренута ка левом рамену. Оријентација исток-запад. Већи део скелета залази у квадрат Е/8 (од половине кичменог стуба на доле). Дужина 1,66 м. Прилога нема.

Гроб бр. 189 је лоциран у источном делу квадрата Д/8, на координати 94,04. Покојник је сахрањен на уобичајен начин са рукама прекрштеним на stomаку. Доња половина (од карлице) излази у квадрат Е/8. Лобања је доста оштећена. Недостаје десна подлактица. Оријентација исток-запад. Дужина 1,72 м. Пронађена су 3 гвоздена ексера, Прилога нема.

Гроб бр. 175 је лоциран у западном делу квадрата Д/9, на координати 94,16. Покојник је сахрањен на уобичајен начин са рукама прекрштеним на stomаку. Кости леве руке су благо дислоциране. Скелет је доста оштећен, нарочито лобања и карлице. Пронађена су три гвоздена ексера што указује да је покојник био сахрањен у дрвеном ковчегу. У пределу лобање, на левој страни, пронађени су остаци вунене мараме украшене срмом. Оријентација исток-запад. Дужина 1,73 м. Прилога нема.

Гроб бр. 187 је лоциран у североисточном делу квадрата Д/9, на координати 94,20. У питању је дечији гроб који је углавном уништен. Видљиви су остаци лобање и костију грудног коша. Прилога нема.

Гроб бр. 190 је лоциран у југоисточном делу квадрата Д/9, на координати 94,09. Покојник је сахрањен у испруженом положају. Горњи део лобање је уништен, недостају подлактице док су кичмени стуб, карлица и кости десне ноге потпуно дислоцирани. И у овом гробу пронађена су три гвоздена ексера. Оријентација исток-запад. Дужина 1,79 м. Прилога нема.

Гроб бр. 191 је лоциран уз саму ивицу квадрата Д/9, у јужном делу, на координати 93,94. Покојник је сахрањен на уобичајен начин са рукама положеним на stomаку. Скелет је добро очуван. Доњим делом (ноге) залази у квадрат Д/10. Лева бутна кост је благо повијена у средишњем делу. Оријентација исток-запад. Дужина 1,62 м. Прилога нема.

Гроб бр. 192 је лоциран у источном делу квадрата Д/9, на координати 94,02. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Скелет је само оштећен, нарочито у горњем делу. Руке су вероватно биле прекрштене на грудима. Горњи део лобање је потпуно измештен, односно померен на грудни кош. Кости десне ноге су такође дислоциране. У гробу су пронађени гвоздени ексери. Оријентација исток-запад. Дужина 0,90 м. Прилога нема.

Гроб бр. 193 је лоциран у источном делу квадрата Д/10, на координати 94,05. Покојник је сахрањен у испруженом положају. Руке су вероватно биле прекрштене на stomаку. Неодостају кости леве руке, а десна подлактица је дислоцирана. Глава окренута ка

десном рамену. Ногама скелет излази у квадрат Е/10. Оријентација исток-запад. Дужина 1,37 м. Прилог: апликација од бронзе на темену.

Гроб бр. 194 је лоциран у југоисточном делу квадрата Д/10, на координати 93,95. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Кости десне руке су дислоциране. Могуће да је ова рука била положена на карлицу. Лева рука је оштро повијена у лакту и положена високо на грудни кош. Глава је окренута на леву страну. Лобања је добро очувана. Оријентација исток-запад. Дужина 1,75 м. Прилога нема.

Гроб бр. 195 је лоциран уз саму ивицу квадрата Д/10 у његовом југоисточном делу, на координати 93,95. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Обе руке су вероватно биле оштро повијене у лакту и положене високо на грудима с тим што су кости десне подлактице дислоциране. Глава је окренута на десну страну. Десна страна, у доњем делу скелета залази у квадрат Д/11 као и лева потколеница. Оријентација исток-запад. Дужина 1,20 м. Прилога нема.

Гроб бр. 196 је лоциран у јужном делу квадрата Д/10, на координати 93,99. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Руке су прекрштене на stomаку. Скелет је само оштећен. Недостаје лева надлактица. Потколенице су вероватно биле прекрштене - лева преко десне, али су само оштећене. Оријентација исток-запад. Дужина 1,37 м. Прилога нема.

Гроб бр. 197 је лоциран уз саму ивицу квадрата Д/10 у његовом југозападном делу, на координати 93,94. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Десном страном скелет благо залази у профил квадрата Д/11, па су стога и кости десне руке и ноге дислоциране. Лева рука је повијена у лакту и положена на грудни кош. Лобања је добро очувана и окренута ка левом рамену. Оријентација исток-запад. Дужина 1,63 м. Прилог: бронзана игла за косу са малом округлом главом нађена је испод лобање. На чеоном делу лобање пронађени су фрагменти траке - почелице са остацима косе покојника.

Гроб бр. 102 је делимично откопан 1994. године (горња половина скелета у источном делу квадрата Б/8). У квадрату Ц/8 је откопан доњи део скелета. Лоциран је у северозападном делу на координати 93,97. Оријентација исток-запад. Очувана дужина је 1,06 м. Прилог: прећица у пределу колена. И у овом гробу пронађена су два гвоздена ексера.

Гроб бр. 165 је лоциран уз саму ивицу квадрата Ц/8, у северном делу, на координати 94,25. Скелет је добро очуван. Покојник је сахрањен у испруженом положају са рукама прекрштеним на грудима. Изнад главе овог покојника налазе се ноге покојника из Г-182. На лобањи су видљиви остаци почелице. Оријентација исток-запад. Дужина 1,66 м. Прилога нема.

Гроб бр. 168 је лоциран у североисточном делу квадрата Ц/8, на координати 94,10. Покојник је сахрањен на уобичајен начин са рукама прекрштеним високо на грудима. Доњи део скелета залази у квадрат Д/8. Лобања је доста оштећена. Кости подлактице десне руке су дислоциране као и потколенице. У гробу су пронађена 3 гвоздена ексера. Оријентација исток-запад. Дужина 1,86 м. Прилога нема.

Гроб бр. 170 је лоциран у југоисточном делу квадрата Ц/8, на координати 94,07. У питању је скелет детета сахрањеног у испруженом положају са рукама прекрштеним на stomaku. Недостају потколенице. Оријентација исток-запад. Дужина 0,57 м. Прилога нема.

Гроб бр. 171 је лоциран у југоисточном делу квадрата Ц/8, на координати 94,07. Ради се о дечијем скелету. Покојник је сахрањен на уобичајени начин са рукама прекрштеним на stomaku. Лобања је добро очувана и повијена ка врату. Кости леве руке су дислоциране. Оријентација исток-запад. Дужина 0,98 м. Прилога нема.

Гроб бр. 172 је лоциран уз саму ивицу квадрата Ц/8, у југоисточном делу, на координати 94,04. Такође се ради о дечијем гробу. Већи део скелета је уништен. Очуване су кости лобање и ребара. Оријентација исток-запад. Очувана дужина 0,32 м. Прилога нема.

Гроб бр. 136 је лоциран уз саму ивицу квадрата Ц/8, у северозападном делу, на координати 94,19. Делови леве надлактице и подлактице откривени су 1994. године у југозападном делу квадрата Ц/7. У квадрату Ц/8 откопан је цео скелет. Покојник је сахрањен у испруженом положају са рукама прекрштеним на stomaku. Скелет је добро очуван. На костима прстију ногу лоцирана је лобања покојника из Г-165. Оријентација исток-запад. Дужина 1,76 м. Прилога нема.

Гроб бр. 122 је делимично откопан 1994. године (горња половина скелета). У квадрату Ц/9 је откривен доњи део скелета (од карлице) на координати 94,60. Оријентација исток-запад. Очувана дужина 1,60 м. Прилога нема.

Гроб бр. 173 је лоциран у североисточном делу квадрата Ц/9, на координати 93,98. У питању је дечији гроб. Скелет је jako оштећен. Лобања је уништена. Десна рука је положена на грудима, а лева недостаје. Оријентација исток-запад. Дужина 0,74 м. Прилога нема.

Гроб бр. 174 је лоциран у централном делу квадрата Ц/9, на координати 94,19. Покојник је сахрањен у испруженом положају. Десна рука је положена на грудима, лева недостаје. Горњи део скелета је jako оштећен. Оријентација исток-запад. Дужина 1,24 м. Прилога нема.

Гроб бр. 177 је лоциран у југоисточном делу квадрата Ц/9, на координати 94,02. Покојник је сахрањен у испруженом положају. Глава окренута на леву страну. Лева рука је положена на грудима. Десна подлактица недостаје. На костима руку видљиви су фрагменти тканине вежене срмом. На лобањи су видљиви трагови оксидације, вероватно од траке почелице. Испод ногу овог покојника откривена је лобања покојника из Г-180. Оријентација исток-запад. Дужина 1,47 м. Прилога нема.

Гроб бр. 180 је лоциран у југоисточном делу квадрата Ц/9, на координати 93,88. Покојник је сахрањен на уобичајен начин са рукама прекрштеним на stomaku. Кости руке и лобања су дислоцирани. Изнад лобање овог покојника биле су ноге покојника из Г-177. Оријентација исток-запад. Дужина 1,04 м. Прилога нема.

Гроб бр. 146 је лоциран у централном делу квадрата Ц/10, на координати 94,17. Покојник је сахрањен на уобичајен начин са рукама прекрштеним на stomaku.

Лобања је уништена. Оријентација исток-запад. Дужина 1,49 м. Прилог: оловно дугме на десном рамену, две бронзане игле рађене у техници филиграна - испод лобање.

Гроб бр. 176 је лоциран у северном делу квадрата Ц/10, на координати 94,14. Скелет је jako оштећен. Лобања је уништена. Преко овог покојника сахрањен је покојник из Г-181. Оријентација исток-запад. Дужина 1,06 м. Прилога нема.

Гроб бр. 181 је лоциран у северном делу квадрата Ц/10, на координати 94,13. Положен је на Г-176. Недостаје већи део скелета. На костима руку и на ребрима пронађени су остаци тканине. Оријентација исток-запад. Дужина 1,48 м. Прилог: шљокице.

Гроб бр. 178 је лоциран у централном делу квадрата Ц/10, на координати 94,02. Покојник је сахрањен на уобичајен начин са рукама прекрштеним на stomaku. Лобања је уништена. Лева нога повијена у колену. Оријентација исток-запад. Дужина 1,50 м. Прилога нема.

Гроб бр. 179 је лоциран у централном делу квадрата Ц/10, на координати 93,82. Покојник је сахрањен на уобичајен начин са рукама прекрштеним на stomaku. Лобања окренута на десну страну. Кости руку и ногу су прилично дислоциране. Оријентација исток-запад. Дужина 1,60 м. Прилога нема.

Гроб бр. 148 је лоциран у западном делу квадрата Е/1, на координати 94,08. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Лева рука положена на stomaku, а десна на грудима. Лобања и кости ногу су добро очувани. Кости десне руке су дислоциране. На рукама и лобањи видљиви су остаци тканине проткане срмом. Оријентација исток-запад. Дужина 1,68 м. Прилога нема.

Гроб бр. 149 је лоциран у северозападном углу квадрата Е/2 уз саму ивицу, на координати 94,06. У питању је одрасла особа сахрањена на уобичајен начин са рукама прекрштеним на stomaku. Скелет је добро очуван. На костима руку (подлактице и мишке) видљиви су остаци тканине проткане срмом. Оријентација исток-запад. Дужина 1,76 м. Прилога нема.

Гроб бр. 152 је лоциран у југозападном делу квадрата Е/2, на координати 94,14. Покојник је сахрањен на уобичајен начин са рукама прекрштеним на грудима. Скелет је добро очуван. На шакама видљиви остаци тканине проткане срмом. На лобањи такође видљиви трагови оксидације и остаци тканине од траке почелице проткане срмом. Оријентација исток-запад. Дужина 1,70 м. Прилога нема.

Гроб бр. 198 је лоциран у источном делу квадрата Е/2, на координати 94,10. Покојник је сахрањен на уобичајен начин са рукама прекрштеним на stomaku. Скелет залази (ногама) у квадрат Ф/2. И код овог покојника су видљиви трагови оксидације од тканине проткане срмом. На лобањи су пронађени фрагменти траке почелице и косе. Оријентација исток-запад. Дужина 1,80 м. Прилог: пробушен новчић на врату, шљокице са почелице и са одеће.

Гроб бр. 206 је лоциран у североисточном углу квадрата Е/2, на координати 94,21. У питању је дечији гроб. Од скелета очувани: лобања, део ребара, карлице и кости руке (надлактице). Оријентација исток-запад. Очувана дужина 0,38 м. Прилога нема.

Гроб бр. 153 је лоциран уз саму ивицу северозападног угла квадрата Е/3, на кофи 94,04. Скелет је јако оштећен. Десна рука положена на stomaku, кости леве руке су дислоциране. Оријентација исток-запад. Дужина 1,25 м. Прилога нема.

Гроб бр. 200 је лоциран у западном делу квадрата Е/3, на кофи 94,11. Покојник је сахрањен на убичајен начин са рукама прекрштеним на stomaku. Оријентација исток-запад. Дужина 1,15 м. Прилога нема.

Гроб бр. 199 је лоциран у североисточном делу квадрата Е/3, на кофи 94,11. Покојник је сахрањен на убичајен начин са рукама прекрштеним на stomaku. Ноге су благо повијене на десну страну. Лобања је такође окренута на десну страну. У пределу лобање пронађени су остаци вунене мараме проткане срмом као и фрагменти косе. Оријентација исток-запад. Дужина 1,62 м. Прилог: глава бронзане игле за косу са поломљеним врхом, шљокице са одеће.

Гроб бр. 201 је лоциран у југоисточном делу квадрата Е/3, на кофи 94,11. Покојник је сахрањен на убичајен начин са рукама прекрштеним на stomaku. Скелет је добро очуван. Оријентација исток-запад. Дужина 1,79 м. Прилог: бронзана апликација на десном рамену, фрагмент коже са бронзаном апликацијом на грудима.

Гроб бр. 156 је лоциран у северозападном делу квадрата Е/4, на кофи 94,20. Покојник је сахрањен на убичајен начин. Лева рука положена на stomaku, десна на грудима. Лобања је уништена. Оријентација исток-запад. Дужина 1,70 м. Прилог: бронзана апликација на левом рамену.

Гроб бр. 202 је лоциран у североисточном делу квадрата Е/4, на кофи 94,08. У питању је двојни гроб са Г-182 (дете). Овде се ради о одраслој особи женског пола, сахрањеној на убичајен начин. Лева рука је положена на stomaku, десна на грудима. Оријентација исток-запад. Дужина 1,63 м. Прилог: остаци почелице.

Гроб бр. 182 је двојни гроб са Г-202 у квадрату Е/4, на кофи 94,16. У питању је дејији гроб. Очувана је само лобања и део десне руке. Оријентација исток-запад. Дужина 0,40 м. Прилога нема.

Гроб бр. 203 је лоциран у источном делу квадрата Е/4, на кофи 94,17. Покојник је сахрањен на убичајен начин са рукама прекрштеним на stomaku. У гробу су пронађени остаци вунене траке за везивање одеће. Оријентација исток-запад. Дужина 1,56 м. Прилога нема.

Гроб бр. 204 је лоциран уз ивицу југоисточног дела квадрата Е/4, на кофи 94,35. Скелет је доста оштећен. Недостају кости десне руке. У гробу су пронађени гвоздени ексерци (3 комада) што наводи на закључак да је покојник био сахрањен у дрвеном сандуку који је иструлио. Оријентација исток-запад. Дужина 1,56 м. Прилог: копча од одеће на левој страни грудног коша.

Гроб бр. 205 је лоциран у северном делу квадрата Е/5, на кофи 94,32. Покојник је сахрањен на убичајен начин. Лева рука је опружена и положена поред тела, а десна положена на карлицу. Лобања је уништена. Оријентација исток-запад. Дужина 1,50 м. Прилог: бронзана апликација и копча на грудима.

Гроб бр. 209 је лоциран у југоисточном делу квадрата Е/6, на кофи 94,16. Покојник је сахрањен на убичајен начин. Лева рука је положена на карлицу, а десна на stomaku. Оријентација исток-запад. Дужина 1,50 м. Прилога нема.

Гроб бр. 210 је лоциран у североисточном делу квадрата Е/7, на кофи 94,15. Покојник је сахрањен на убичајен начин. Лева рука је положена на stomaku, а десна на карлицу. Оријентација исток-запад. Дужина 1,68 м. Прилога нема.

Гроб бр. 211 је лоциран у југоисточном делу квадрата Е/7, на кофи 94,17. Покојник је сахрањен на убичајен начин. Десна рука је на грудима, а лева је оштро повијена у лакту и положена високо на грудима. Оријентација исток-запад. Дужина 1,84 м. Прилога нема.

Гроб бр. 212 је лоциран у источном делу квадрата Е/8, на кофи 94,03. Покојник је сахрањен у испруженом положају са рукама прекрштеним на stomaku. Ногама залази у квадрат Ф/8. Оријентација исток-запад. Дужина 1,82 м. Прилога нема.

Гроб бр. 213 је лоциран у југоисточном углу квадрата Е/8, на кофи 94,07. У питању је двојни гроб са Г-216. Покојник је сахрањен на убичајен начин. Око лобање и карлице пронађени су гвоздени ексерци од дрвеног сандука у којем је покојник био сахрањен. Оријентација исток-запад. Дужина 1,55 м. Прилог: бронзана игла са малом округлом главом (испод лобање), глава бронзане филигранске игре (врх је иструлио).

Гроб бр. 214 је лоциран уз саму ивицу квадрата Е/8, у југозападном делу, на кофи 94,10. Лобања залази у квадрат Д/8. Покојник је сахрањен на убичајен начин. Десна рука је на stomaku, а кости леве руке су дислоциране. У питању је накнадно сахрањивање на месту где је био сахрањен покојник из Г-215, с тим што је лобања овог покојника померена и положена поред лобање покојника из Г-214. Оријентација исток-запад. Дужина ногу 0,90 м. Прилога нема.

Гроб бр. 215 је лоциран у југозападном делу квадрата Е/8, на кофи 94,10. Приликом сахрањивања покојника из Г-214 лобања овог покојника је положена поред лобање у Г-214. У гробу је пронађен један гвоздени ексер. Оријентација исток-запад. Дужина ногу 0,90 м. Прилога нема.

Гроб бр. 216 се налази уз саму ивицу квадрата Е/8, у његовом југоисточном делу, на кофи 94,97. У питању је двојно сахрањивање са Г-213. Десном страном скелет залази у квадрат Е/9. Оријентација исток-запад. Дужина 1,68 м. Прилога нема.

Гроб бр. 217 је лоциран у северозападном делу квадрата Е/8, на кофи 94,24. У питању је дејији скелет веома оштећен. Оријентација исток-запад. Дужина 1,16 м. Прилог: пробушен новчић (леви страна ребара), две бронзане апликације у пределу врата. Око гроба је пронађено 8 гвоздених ексерса што указује да је покојник био сахрањен у дрвеном сандуку.

Гроб бр. 218 је лоциран у северозападном делу квадрата Е/8, на кофи 94,11. У питању је дејији гроб. Очувана је само лобања. Прилога нема.

Гроб бр. 219 је лоциран у северном делу квадрата Е/8, на координати 94,06. Покојник је сахрањен на уобичајен начин са рукама прекрштеним на грудима. Оријентација исток-запад. Дужина 1,70 м. Прилога нема.

Гроб бр. 220 је лоциран у западном делу квадрата Е/9, на координати 93,99. Скелет је већим делом уништен. Очувани су делови лобање, десне руке и карлице као и бутне кости које су прекрштене. Приликом сахране покојника из Г-221 овај покојник је био померен, односно његове ноге. Оријентација исток-запад. Очувана дужина 0,62 м. Прилога нема.

Гроб бр. 221 је лоциран у западном делу квадрата Е/9, на координати 93,97. Покојник је сахрањен преко покојника из Г-220. руке су прекрштене на грудима. Оријентација исток-запад. Дужина 1,50 м. Прилога нема.

Гроб бр. 222 је лоциран у северном делу квадрата Е/9, на координати 94,13. Покојник је сахрањен на уобичајен начин са рукама прекрштеним на stomaku. Лобања је већим делом уништена и теменим делом окренута ка врату. Оријентација исток-запад. Дужина 1,76 м. У пределу лобање пронађен је врх бронзане игле за косу.

Гроб бр. 223 је лоциран у средишњем делу квадрата Е/9, на координати 94,25. Очувана је само лобања. Прилога нема.

Гроб бр. 224 је лоциран у југозападном углу квадрата Е/9, на координати 94,13. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Руке су положене на карлицу. Глава је теменим делом окренута наопако. Оријентација исток-запад. Дужина 1,68 м. Прилог: део бронзане копче на грудима.

Гроб бр. 225 је лоциран у севериоисточном делу квадрата Е/10, на координати 93,95. Доњом половином скелет залази у квадрат Ф/10. Руке су прекрштене на stomaku. Оријентација исток-запад. Дужина 1,78 м. Прилог: бронзана игла за косу у пределу леве слепоочнице, шљокице од танког бронзаног лима које су биле пришивене на одећу пронађене су у пределу леве руке као и украси од срме са вунене мараме.

Гроб бр. 226 је лоциран у северозападном делу квадрата Е/10, на координати 94,38. У питању је дечији гроб. Скелет је доста уништен. Очувани су делови лобање и ребара. Оријентација исток-запад. Очувана дужина 0,57 м. Прилога нема.

Гроб бр. 227 је лоциран у средишњем делу квадрата Е/10, на координати 94,02. Покојник је сахрањен на уобичајени начин. Десна рука је испружена и положена на карлицу, а лева савијена у лакту и положена на stomачни део. Оријентација исток-запад. Дужина 1,56 м. Прилог: 2 бронзане игле за косу рађене у техници филиграна.

Гроб бр. 228 је лоциран у јужном делу квадрата Е/10, на координати 94,36. Скелет је потпуно уништен. Пронађени су само остаци лобање. Прилога нема.

Гроб бр. 229 је лоциран у јужном делу квадрата Е/10 уз саму ивицу, на координати 93,97. Покојник је сахрањен на уобичајен начин са рукама прекрштеним на stomaku. Скелет је добро очуван. Оријентација исток-запад. Дужина 1,67 м. Прилог: 2 бронзане апликације на грудима, 3 дугмета од олова на десном колену, шљокице од украсне траке - почелице, 3 пробушена новчића у пределу главе. У гробу су пронађени гвоздени ексерси (2 комада).

Гроб бр. 230 је лоциран уз саму ивицу квадрата Е/10, у његовом југоисточном делу, на координати 93,99. Доњи део скелета залази у квадрат Ф/10 који није откопаван. Десна рука је положена на грудима, а од леве руке недостаје подлактица. На лобањи видљиви трагови косе и срме којом је била украшена марама. Оријентација исток-запад. Дужина до карлице 0,52 м. Прилога нема.

Гроб бр. 231 се налази у централном делу квадрата Е/11, на координати 94,16. У питању је дечији гроб. Скелет је jako оштећен. Откопани су остаци лобање и део надлактице леве руке. У гробу су пронађени гвоздени ексерси (3 комада). Прилога нема.

Гроб бр. 232 се налази у југозападном делу квадрата Е/11, на координати 94,00. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Лева рука је положена на груди, а кости десне руке су дислоциране. Оријентација исток-запад. Дужина 1,90 м. Прилога нема.

Гроб бр. 233 је лоциран у западном делу квадрата Е/11, на координати 94,01. У питању је дечији гроб. Скелет је jako оштећен. Оријентација исток-запад. Очувана дужина 0,54 м. Прилога нема.

Гроб бр. 234 је лоциран уз саму ивицу квадрата Ф/2 у његовом северозападном углу, на координати 94,43. У питању је дечији гроб. Скелет је jako оштећен. Оријентација исток-запад. Очувана дужина 0,25 м. Прилога нема.

Гроб бр. 235 је лоциран у севериоисточном углу квадрата Ф/2, на координати 94,10. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Руке положене на карлице. На лобањи су пронађени остаци даске од сандука, а на десној руци фрагменти коже, вероватно од прслука који је био украшен срмом. На лобањи су такође пронађени остаци косе и траке почелице вежене срмом. Оријентација исток-запад. Дужина 1,63 м. Прилога нема.

Гроб бр. 236 се налази у источном делу квадрата Ф/2, на координати 94,16. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Десна рука положена на stomaku, лева на карлицу. Скелет је добро очуван. Оријентација исток-запад. Дужина 1,62 м. Прилога нема.

Гроб бр. 238 се налази у јужном делу квадрата Ф/2, на координати 94,02. Десна страна скелета је делимично дислоцирана. Десна рука је испружена поред тела (подлактица на карлици), лева савијена у лакту и положена на stomачном делу. Глава је окренута ка десном рамену. Кости потколеница искривљене и повијене на леву страну. На лобањи су видљиви трагови оксидације од траке почелице, а на рукама фрагменти коже од одеће. Оријентација исток-запад. Дужина 1,46 м. Прилог: три бронзане игле за косу - две су рађене у техници филиграна, а трећа је са малом округлом главом.

Гроб бр. 261 се налази на самој ивици квадрата Ф/2 и то десна половина скелета док је лева половина у квадрату Ф/1 који се неће откопавати због сеоског пута (северозападни део квадрата). Кота 94,16. Десна рука је положена на stomaku. Оријентација исток-запад. Дужина 1,86 м. Прилог: апликације (2 ком.) на десном и левом рамену.

Гроб бр. 237 је лоциран у северном делу квадрата Ф/3 уз саму ивицу, на координати 94,07. Покојник је сахрањен на уобичајен начин са рукама прекрштеним на stomaku.

На рукама су пронађени фрагменти коже од одеће украшене шљокицама и срмом. Прсти руку су такође покривени фрагментима коже. У гробу су пронађени и остаци дрвене даске од сандука. Оријентација исток-запад. Дужина 1,74 м. Прилог: шљокице.

Гроб бр. 239 је лоциран у северном делу квадрата Ф/3, на координати 93,95. У питању је дечији гроб. Скелет је потпуно уништен. Очувани су делови лобање. Прилога нема.

Гроб бр. 240 се налази у централном делу квадрата Ф/3, на координати 93,95. Покојник је сахрањен на убичајен начин са рукама прекрштеним на stomаку. Скелет је добро очуван. Оријентација исток-запад. Дужина 1,75 м. Прилога нема.

Гроб бр. 241 је лоциран у јужном делу квадрата Ф/3, на координати 94,08. У питању је дечији гроб. Скелет је потпуно уништен. Очувани су делови лобање. Прилога нема.

Гроб бр. 242 је лоциран у јужном делу квадрата Ф/3, на координати 94,16. Откопани су остаци дечијег скелета који је jako оштећен. Прилога нема.

Гроб бр. 244 се налази у југозападном делу квадрата Ф/4, на координати 94,08. Покојник је сахрањен на убичајен начин. Десна рука је положена на грудима, лева на stomаку. Лобања је окренута на леву страну. Оријентација исток-запад. Дужина 1,64 м. Прилога нема.

Гроб бр. 245 је лоциран у централном делу квадрата Ф/4, на координати 94,00. Покојник је сахрањен у испруженом положају. Обе руке су положене на карлицу с тим што је лева благо савијена у лакту и раме је издигнуто у односу на десно. На лобањи су видљиви трагови од ударца тупим предметом. На чеоном делу су такође уочљиви трагови повреде. На рукама су пронађени остаци вуне од одеће, а на ногама остаци вунених чарапа украшених шљокицама. Овом покојнику је припадао надгробни споменик са натписом у којем се наводи име покојника. Звао се Матија Милошевић и убијен је ударцем секире. На споменику се налази урезана представа секире. Покојник је сахрањен 1809. године. Оријентација исток-запад. Дужина 1,80 м. Прилог: шљокице.

Гроб бр. 246 је лоциран у северном делу квадрата Ф/4, на координати 94,01. Покојник је сахрањен на убичајен начин. Лева рука је положена на грудима, а десна на stomаку. На костима руку и шака видљиви остаци кожне одеће проткане срмом. Горња вилица недостаје као и десна потколеница. Оријентација исток-запад. Дужина 1,62 м. Прилога нема.

Гроб бр. 247 се налази у северозападном углу квадрата Ф/5, на координати 94,23. У питању је одрасла особа женског пола сахрањена на убичајен начин. Руке су прекрштene на stomаку. Скелет је добро очуван. Доња вилица је дислоцирана и померена у леву страну. На лобањи су видљиви остаци траке почелице вежене срмом као и остаци косе. На рукама, ребрима и ногама пронађени су фрагменти вунене одреће проткане срмом. У пределу лобање и ногу покојнице пронађени су остаци дрвеног сандука. Оријентација исток-запад. Дужина 1,59 м. Прилог: бронзана игла за косу са малом округлом главом пронађена у пределу леве слепоочнице, једна црвена

перла од стаклене пасте, шљокице и фрагменти спирално увијене жице (вероватно део украса на почелици).

Гроб бр. 248 је лоциран у југоисточном делу квадрата Ф/5, на координати 94,20. Покојник је сахрањен на убичајен начин са рукама прекрштеним на stomаку. Скелет је добро очуван. Оријентација исток-запад. Дужина 1,65 м. Прилог: бронзана дугмад.

Гроб бр. 249 је лоциран у југоисточном делу квадрата Ф/5, на координати 94,36. У питању је дечији гроб. Скелет је jako оштећен. Очувани фрагменти лобање. Оријентација исток-запад. Очувана дужина 0,24 м. Прилога нема.

Гроб бр. 250 је лоциран у североисточном делу квадрата Ф/5, на координати 94,04. У питању је дечији гроб. Кости покојника су прилично дислоциране. Ногама залази у квадрат Г/5. Оријентација исток-запад. Дужина 0,90 м. Прилога нема.

Гроб бр. 207 је лоциран у западном делу квадрата Ф/5, на координати 94,26. Покојник је сахрањен на убичајен начин. Глава покојника је отк rivena u kвадрату Е/5. Лева рука је на грудима, а десна на stomаку. Скелет је добро очуван. Оријентација исток-запад. Дужина 1,64 м. Прилога нема.

Гроб бр. 208 је лоциран у западном делу квадрата Ф/5, на координати 94,30. Покојник је сахрањен на убичајен начин. Глава је отк rivena u kвадрату Е/5. Скелет је добро очуван. Оријентација исток-запад. Дужина 1,54 м. Прилога нема.

Гроб бр. 252 је лоциран у северозападном делу квадрата Ф/6, на координати 94,19. Скелет је доста оштећен, кости дислоциране. Лобања је у фрагментима. Оријентација исток-запад. Дужина 1,03 м. Прилог: 2 пробушена новчића пронађена на грудима.

Гроб бр. 253 је лоциран у северном делу квадрата Ф/6, на координати 94,28. Покојник је сахрањен на убичајен начин. Десна рука на карлицама, лева на stomаку. Оријентација исток-запад. Дужина 1,67 м. Прилог: 2 апликације (на левом и десном рамену).

Гроб бр. 254 се налази у централном делу квадрата Ф/6, на координати 94,35. Покојник је сахрањен на убичајен начин. Лева рука је на грудима док су кости десне руке на раменом делу. На лобањи су видљиви трагови траке почелице. Оријентација исток-запад. Дужина 1,61 м. Прилог: бронзана игла за косу са малом округлом главом пронађена у пределу леве слепоочнице.

Гроб бр. 255 је лоциран у јужном делу квадрата Ф/6, на координати 94,27. Доњом половином скелет залази у квадрат Ф/7. Лобања је у фрагментима. Десна рука је на карлицама, лева на stomаку. Оријентација исток-запад. Дужина 1,79 м. Прилога нема.

Гроб бр. 256 је лоциран у источном делу квадрата Ф/7, на координати 94,16. Покојник је сахрањен на убичајен начин. Ногама залази у квадрат Г/7. Лева рука је на stomаку, а кости десне руке су испод лобање покојника из Г-257. Оријентација исток-запад. Дужина 1,70 м. Прилог: бронзана апликација на левом рамену.

Гроб бр. 257 се налази у источном делу квадрата Ф/7, на координати 94,34. У питању је дечији гроб. Пронађени су само фрагменти лобање, леве надлактице и ребара. Оријентација исток-запад. Очувана дужина 0,34 м. Прилога нема.

Гроб бр. 262 је лоциран у северном делу квадрата Ф/7, на кофи 94,18. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Лева рука на stomаку. Подлактица десне руке недостаје. Оријентација исток-запад. Дужина 1,51 м. Прилог: шљокице са почелице.

Гроб бр. 263 се налази у југоисточном делу квадрата Ф/7, на кофи 94,43. Очувани су само фрагменти дечије лобање. Прилога нема.

Гроб бр. 251 се налази у централном делу квадрата Ф/8, на кофи 94,25. Очувана је само лобања детета. Прилога нема.

Гроб бр. 259 се налази у централном делу квадрата Ф/8, на кофи 94,09. У питању је дечији скелет ујако лошем стању. Оријентација исток-запад. Дужина 0,79 м. Прилога нема.

Гроб бр. 260 је лоциран у североисточном делу квадрата Ф/8, на кофи 94,17. Ради се о дечијем скелету ујако лошем стању. Ногама залази у квадрат Г/9. Оријентација исток-запад. Дужина 0,69 м. Прилога нема.

Гроб бр. 264 је лоциран у источном делу квадрата Ф/8, на кофи 94,04. Ради се о дечијем скелету који је ујако оштећен. Оријентација исток-запад. Дужина 0,90 м. Прилога нема.

Гроб бр. 265 се налази у источном делу квадрата Ф/8, на кофи 94,20. И у овом гробу је сахрањено дете. Скелет је доста оштећен. Недостају потколенице. Руке су прекрштене на stomаку. Оријентација исток-запад. Дужина 0,69 м. Прилога нема.

Гроб бр. 266 је лоциран у југоисточном углу квадрата Ф/8, на кофи 94,16. У питању је дечији гроб. Десна рука је на stomаку, а лева недостаје. Оријентација исток-запад. Дужина 0,80 м. Прилога нема.

Гроб бр. 267 је лоциран у јужном делу квадрата Ф/8, на кофи 94,14. Дечији гроб. Лева страна скелета је доста оштећена. Десна рука је на stomаку, а лева на грудима. Кости ногу су повијене у страну. Оријентација исток-запад. Дужина 1,01 м. Прилога нема.

Гроб бр. 258 је лоциран у јужном делу квадрата Ф/8, на кофи 94,11. Ради се о фрагментима дечије лобање и вероватно је у питању двојни гроб са Г-268 (одрасла особа). Прилога нема.

Гроб бр. 268 је лоциран у јужном делу квадрата Ф/8, на кофи 94,11. Левом половином (до карлице) скелет припада овом квадрату док је остали део у квадрату Ф/9. Руке су прекрштене на stomаку. С леве стране лобање овог покојника налази се лобања детета из Г-258, што указује да се вероватно ради о двојном сахрањивању. Оријентација исток-запад. Дужина 1,70 м. Прилога нема.

Гроб бр. 270 се налази у југоисточном делу квадрата Ф/9, на кофи 93,88. У питању је дечији скелет који је ујако оштећен. Недостају кости руку. Оријентација исток-запад. Дужина 0,86 м. Прилога нема.

Квадрат Г/2 није у целини откопан због сеоског пута који га пресеца. Димензије су 5 x 5 x 3 x 5,60 м.

Гроб бр. 277 је лоциран у источном делу квадрата Г/2 (уз сам профил просеченог квадрата) на кофи 94,35. Скелет је откопан до половине бутних костију.

Остали део залази у квадрат X/2 који се неће копати. Лева рука је на грудима док су кости десне руке дислоциране. Лева бутна кост делом залази у профил. Оријентација исток-запад. Дужина 1,00 м. Прилог: фрагментовано дугме, бронзана апликација на грудима.

Гроб бр. 278 је лоциран у централном делу квадрата Г/2, на кофи 94,53. Пронађени су само фрагменти дечије лобање. Испод овог гроба откривен је Г-283. Прилога нема.

Гроб бр. 279 је лоциран у централном делу квадрата Г/2, на кофи 94,08. У питању је одрасла особа женског пола. Покојница је сахрањена на уобичајен начин. Десна рука је на stomаку, док су кости леве руке дислоциране. Оријентација исток-запад. Дужина 1,76 м. Прилог: бронзана апликација на левом рамену, глава бронзане игле за косу рађена у техници филиграна (врх игле поломљен), трака почелица украшена нанизаним шљокицама.

Гроб бр. 282 је лоциран у северном делу квадрата Г/2, на кофи 93,97. Пошто овај квадрат није у целини откопан лева страна скелета је остала у профилу. Десна рука је на stomаку. У гробу су пронађени гвоздени ексери од сандука. Оријентација исток-запад. Дужина 1,39 м. Прилога нема.

Гроб бр. 283 је лоциран у централном делу квадрата Г/2, на кофи 93,99. У питању је одрасла особа женског пола. Скелет је добро очуван. Руке су прекрштене на stomаку. Изнад овог гроба је Г/278 (дете - лобања). Оријентација исток-запад. Дужина 1,70 м. Прилог: новчић у пределу лобање, врх бронзане игле за косу (на грудима), шљокице са почелице.

Гроб бр. 275 је лоциран у југозападном делу квадрата Г/3, на кофи 93,92. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Десна рука је на stomаку, лева оштро савијена у лакту и положена високо на врату. Скелет је добро очуван. Глава и рамена залазе у квадрат Ф/3. Оријентација исток-запад. Дужина 1,73 м. Прилог: бронзана апликација на врату (леви страна).

Гроб бр. 243 се налази у северозападном углу квадрата Г/3, на кофи 93,97. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Десна рука је на карлице, лева на stomаку. Једним делом залази у квадрат Ф/3 - глава, рамена и надлактица (до половине). Скелет је добро очуван. Глава је окренута ка десном рамену. Оријентација исток-запад. Дужина 1,75 м. Прилога нема.

Гроб бр. 271 је лоциран у југозападном делу квадрата Г/4, на кофи 94,12. Пронађена је фрагментована дечија лобања, део кичменог стуба и део ребара. Лобања залази у квадрат Ф/4. Оријентација сјекоре-запад. Дужина 0,39 м. Прилога нема.

Гроб бр. 273 је лоциран у западном длеу квадрата Г/4, на кофи 94,00. У питању је дечији гроб. Скелет је релативно добро очуван. Руке су положене на карлицу. Оријентација исток-запад. Дужина 0,98 м. Прилога нема.

Гроб бр. 274 се налази у северозападном делу квадрата Г/4, на кофи 94,00. Пронађен је дечији скелет у веома лошем стању. Недостају десна рука, десна нога, карлица. Оријентација исток-запад. Очувана дужина 0,85 м. Прилога нема.

Гроб бр. 276 се налази у јужном делу квадрата Г/4, на који 94,00. У питању је децији гроб. Очувана је само лобања. Прилог: новчић од бронзе.

Гроб бр. 280 је лоциран у североисточном делу квадрата Г/4, на који 93,92. У питању је одрасла особа женског пола. Покојница је сахрањена на уобичајени начин. Лобања је дosta оштећена. Руке прекрштене на грудима. Оријентација исток-запад. Дужина 1,61 м. Прилог: привезак (два кратка ланчића са пробушеним парицама) у пределу леве слепоочнице, шљокице са одеће (на грудима). На бутним костима видљиви су тамни трагови вероватно од чарапе.

Гроб бр. 281 је лоциран уз саму ивицу северног дела квадрата Г/4, на који 93,89. У питању је одрасла особа женског пола, сахрањена на уобичајен начин. Десна рука положена на груди, а кости леве руке су дислоциране. Лобања је дosta повијена ка десном рамену. На грудима и костима шака видљиви су трагови оксидације и фрагменти коже украшене срмом. Оријентација исток-запад. Дужина 1,59 м. Прилог: глава бронзане игле за косу пронађена испод лобање, шљокице од одеће.

Гроб бр. 285 је лоциран на самој ивици квадрата Г/4, у северозападном углу, на који 93,80. Глава, рамена и надлактица залазе у квадрат Ф/3. Руке су опружене и положене поред тела. Оријентација исток-запад. Дужина 1,54 м. Прилог: бронзана апликација испод браде.

Гроб бр. 286 се налази у југозападном углу квадрата Г/4, на самој ивици квадрата Г/5 и Г/4, на који 94,02. У питању је децији гроб. Лобања залази у квадрат Ф/4. Скелет је дosta оштећен. недостају потколенице. Руке су прекрштене на стомаку. Оријентација исток-запад. Дужина 0,62 м. Прилога нема.

Гроб бр. 284 се налази у северозападном делу квадрата Г/5, на који 93,95. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Лобања је јако оштећена. Десна рука је на грудима, лева на стомаку. Оријентација исток-запад. Дужина 1,24 м. Прилога нема.

Гроб бр. 287 је лоциран у северозападном длеу квадрата Г/6, на који 94,21. Пронађена је фрагментована лобања детета и неколико ребара. Остали део скелета недостаје. Оријентација исток-запад. Очувана дужина 0,26 м. Прилога нема.

Гроб бр. 297 је лоциран у северном делу квадрата Г/6, на који 94,05. У питању је скелет старијег детета. Десна рука је на стомаку, лева је високо на грудима. Оријентација исток-запад. Дужина 1,23 м. Прилога нема.

Гроб бр. 288 је лоциран у северозападном делу квадрата Г/7, на који 94,05. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Десна рука је на стомаку, лева на грудима. Оријентација исток-запад. Дужина 1,84 м. Прилог: бронзана апликација испод доње вилице.

Гроб бр. 289 се налази у западном делу квадрата Г/7, на који 94,26. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Лобања је јако оштећена и залази у квадрат Ф/7. Десна рука је на грудима, лева на стомаку. Оријентација исток-запад. Дужина 1,82 м. Прилога нема.

Гроб бр. 290 се налази у југозападном углу квадрата Г/7, на који 94,05. У питању је децији скелет. Већи део залази у квадрат Г/7. Лева нога се налази испод

ногу покојника у Г/256. Руке су прекрштене на стомаку. Оријентација исток-запад. Дужина 1,06 м. Прилога нема.

Гроб бр. 291 је лоциран у источном делу квадрата Г/7, на који 94,32. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Руке прекрштене на стомаку. Оријентација исток-запад. Дужина 1,42 м. Прилога нема.

Гроб бр. 292 је лоциран у југоисточном делу квадрата Г/7, на који 94,43. Очувани су само фрагменти деције лобање. Остали део скелета је уништен. Испод лобање овог покојника била је лева рука покојника из Г-294. Оријентација исток-запад. Дужина 1,67 м. Прилога нема.

Гроб бр. 293 је лоциран у југоисточном углу квадрата Г/7, на који 94,31. Ради се о одраслој особи. Лобања је јако оштећена. Потколенице залазе у квадрат Х/7. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Десна рука је оштро повијена у лакту и положена високо на врату, а лева је на стомаку. У гробу су пронађени гвоздени фабрички ексерци. Оријентација исток-запад. Дужина 1,52 м. Прилог: новац из 1938. године (апоени од 0,50, 1 и 2 динара), копча за кашу од панталона, алуминијумска дугмад.

Гроб бр. 294 се налази у јужном делу квадрата Г/7, на који 94,16. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Десна рука је положена на стомаку, лева на карлице. Потколенице залазе испод рамена покојника из Г-293. Оријентација исток-запад. Дужина 1,50 м. Прилога нема.

Гроб бр. 298 се налази у источном делу квадрата Г/7, на који 94,26. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Десна рука је опружена на карлицу, а лева је такође опружена или положена поред тела. Потколеница залази у квадрат Х/7. Оријентација исток-запад. Дужина 1,10 м. Прилог: алуминијумска дугмад у пределу ногу. У гробу су пронађени фабрички ексерци.

Гроб бр. 295 се налази у централном делу квадрата Г/8, на који 94,26. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Кости покојника су прилично дислоциране. Руке су вероватно биле прекрштене на стомаку. На костима пета пронађени су остаци вунених чарапа. Оријентација исток-запад. Дужина 1,56 м. Прилога нема.

Гроб бр. 296 је лоциран у централном делу квадрата Г/8, на који 94,23. У питању је децији гроб. Лева страна скелета је уништена. Том истом страном лежи испод покојника у Г-295. Десна рука је положена на стомаку, а лева је вероватно била на карлици. Оријентација исток-запад. Дужина 0,70 м. Прилога нема.

Гроб бр. 299 је лоциран у северном делу квадрата Г/8, на који 94,02. Покојник је сахрањен на уобичајен начин са рукама прекрштеним на стомаку. Лобања је окренута ка десном рамену. Оријентација исток-запад. Дужина 1,62 м. Прилог: две бронзане апликације (на сваком рамену по једну).

Гроб бр. 300 се налази у јужном делу квадрата Г/8, на који 94,01. У питању је децији гроб. Очувани су само фрагменти лобање и делови ребара. У гробу су пронађени гвоздени ексерци. Оријентација исток-запад. Дужина 0,47 м. Прилога нема.

Гроб бр. 269 се налази у западном делу квадрата Г/9, на који 93,85. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Горња половина скелета залази у квадрат Ф/9. Кости

десне руке су поломљене и дислоциране. Лева рука је положена на грудима. Лобања је доста оштећена. Оријентација исток-запад. Дужина 1,88 м. Прилог: бронзана апликација на левом рамену.

Гроб бр. 301 је лоциран уз саму ивицу северног профиле квадрата Г/9, на који 94,12. Покојник је сахрањен на уобичајен начин. Руке су прекрштене на stomaku. Скелет је добро очувана. Оријентација исток-запад. Дужина 1,83 м. Прилога нема.

Гробови из кампање 1994. године

Гроб бр. 102 се налази у источном делу квадрата Б/8, на који 93,93. Доњи део скелета залази у квадрат Ц/8. У пределу грудног коша пронађено је бронзано дугме. Такође су пронађени гвоздени клинови (5 ком.) па се може предпоставити да је покојник био сахрањен у дрвеном сандуку. Оријентација сјеверок-запад. Очувана дужина 0,57 м.

Гроб бр. 107 се налази у југоисточном делу квадрата Ц/2 на који 94,01. Доњи део скелета залази у профил квадрата Д/2. У пределу левог рамена пронађени су делови тканине и бронзани новчић који је био пробушен и вероватно служио као украс на одећи. Оријентација исток-запад. Очувана дужина 0,86 м.

Гроб бр. 122 се налази у североисточном делу квадрата Б/9 на који 94,0. Већим делом залази у квадрат Ц/9. Гроб је без прилога. Оријентација исток-запад. Очувана дужина 0,40 м.

Гроб бр. 131 је лоциран у југоисточном делу квадрата Ц/6, на који 94,30. Већим делом залази у квадрат Д/6. Гроб без прилога. Оријентација исток-запад. Очувана дужина 0,44 м.

Гроб бр. 135 се налази у источном делу квадрата Ц/7, на који 94,06. Већим делом залази у квадрат Д/7. Гроб без прилога.

Гроб бр. 136 се налази у југозападном делу квадрата Ц/7, на који 94,07. Већим делом залази у квадрат Ц/8. Гроб без прилога.

Гроб бр. 142 се налази у квадрату Ц/3, у северозападном делу. У гробу је пронађен један новчић од бронзе, јако излизан и пробушен. У питању је уништен гроб. Оријентација исток-запад са минималним одступањем.

НАПОМЕНЕ

3. Симић, *Мађарско гробље у Цветовцу*, Колубара 1 (Београд 1992) 23-33.
3. Симић, М. Благојевић, *Мађарско гробље у Цветовцу*, Колубара 2 (Београд 1995) 65-83.
- Исти, *Мађарско гробље у Цветовцу*, Гласник Друштва конзерватора Србије 20 (Београд 1996) 133-134.
- Чињеница да оваквих гробала има сачуваних у све мањем броју даје још већи значај самом локалитету, па се - после детаљне обраде антрополошког материјала, налаза у гробовима као и обраде надгробних споменика - предвиђа публиковање свих резултата у посебној публикацији.

SUMMARY

With protective archeological excavations on the site Hungarian cemetery in the region of the village of Cvetovac in 1995. the remain part of the necropolis has been researched and the space for the exploitation from Kolubara Mining Company has been realised. During three expeditions (1991, 1994, 1995) the research was done in 301 tombs of this necropolis within 70 squares, measuring 5,5 m or 175 square meters. Out of the total number of tombs, 95 contained very scarce and poor grave goods. According to their function they can be divided into two groups: jewelry and piece of clothes (decorative and functional). On the basis of small number of finds and their typological characteristics, but mainly on the basis of tombstones, this necropolis is dated from the second half of XVIII century to the beginning of XX century. Thanks to great support which the people from Kolubara Mining Company gave to the saving and research of the cultural inheritance of this region, we managed to complete a total and systematic investigation of the only late medieval cemetery so far discovered in that region.

Укупни скелети	69
Врхолски мужјак скелети	14
Укупни женски скелети	83
Женски скелети	41
Детски скелети	9
Укупно женске скелете	92
Врхолске женске скелете	41
Женске скелете	51
Детске скелете	75
Укупно детске скелете	82
СВЕГДА	

Мужјак скелети	27,4%
Женски скелети	72,6%
Нестареши скелети	71,6%
Детски скелети	11,7%
Укупно	100,0%

Живко Микић

ДЕМОГРАФСКА СКИЦА МАЂАРСКОГ ГРОБЉА У ЦВЕТОВЦУ

Током археолошких истраживања басена РЕИК Колубара између 1991. и 1995. године у целини је ископано тзв. Мађарско гробље у селу Цветовцу, недалеко од Лајковца. По свом антрополошком садржају оно има изузетну вредност, јер су код нас скелетни налази млађи од XV/XVI века врло ретки, тако да представља спону према рецентном становништву. Конкретно, према натписима на надгробним споменицима ово гробље би требало да се датује у период између краја XVIII и половине XIX века.

Укупно је ископан 301 гроб, а антрополошки је могло да се обради 298 индивидуалних скелета. Скелетни остаци из гробова бр. 142, 156 и 295 због врло ниског степена очуваности нису могли бити подигнути, тако да је њихова антрополошка обрада изостала.

Примарна антрополошка анализа - дистрибуција и фреквенција полова и индивидуалне старости - са споменутих 298 скелета је дала следеће резултате:¹

мушких скелети	69
вероватно мушки скелети	14
укупно мушких скелета	83
женски скелети	83
вероватно женски скелети	9
укупно женских скелета	92
одрасле особе неутврђеног пола	6
новорођенчад и дојончад	44
одрасла деца	73
укупно деце	117
С В Е Г А	298

Процентуално посматрано, претходна табела показује следећу ситуацију:

мушки пол	83 скелета	27,4%
женски пол	92 скелета	31,2%
неутврђен пол	6 скелета	2,1%
дечији узраст	117 скелета	39,3%
УКУПНО:	298 скелета	100,0%

Произилази да сипропорција полова није велика (83 мушкарца према 92 жене), али је свакако у корист доминацији женског пола у висини око 10% - 9 жене према 8 мушкараца. Међутим, практично 40% ове популационе групе чини децији узраст, чија је смртност била нарочито висока у првим годинама живота. Самим тим и укупна просечна дужина живота је врло ниска за време егзистенције, одн. врема употребе ове некрополе. - Износила је око 30 година.²

После обављене прве фазе антрополошке обраде врло је тешко дискутовати овако високу смртност деце. Палеопатолошка ситуација не иницира неку патолошку појаву која би у толикој мери угрожавајуће деловала на дужину живота деце. Тако је нпр. *Cribra orbitalia* (поремећај у дистрибуцији хемоглобина због неадекватне исхране или због деловања *Malarije falciparum*, а има карактеристичну деструкцију кости у очним дупљама), нађена у мање од 10% случајева код дејчих скелета у првим годинама живота.³ Остаје да се претпостави врло низак степен постпорођајне ситуације, која је свакако била иницирана ниским стандардом живота у целини као и евентуалним другим неповољним факторима животне средине (квалитет исхране, воде и сл.).

Насупрот дејчјем узрасту, код одраслих особа (које би преживеле критичан период смртности) дубока старост је врло ретка (нпр. узраст сенилис II). Њихов здравствени профил већ даје основне обрисе: највећи број констатованих оболења се односи на дегенеративне промене на кичменом стабу, укључујући и *Morbus Bachterew*.⁴ Укупно 54 индивидуе оба пола, или приближно 1/6 групе, имала је проблеме са кичмом у различитим периодима свог живота, врло често већ од зрелих година.

Трауматске промене - фрактуре, које су увек биле лоше саниране, и трагови удараца и секотина на глави - лобањи релативно су ретки. Врло је интересантно поменути случај Матије Милошевића који је био сахрањен у гробу бр. 245. На његовом споменику је уклесано да је убијен секиром, али на његовој лобањи нема трагова ударца оштрим предметом. На централном делу чеоне кости, где се обично простире *Sutura metopica* констатована је неправилна пукотина, што значи да је ударац изведен тупом страном „секире“, која је окарактерисана као директан узрок смрти. Међутим, остаје питање да ли је то заиста била „секира“ или пак неки други предмет затупастог облика.

Низак животни стандард ових људи показује и стање вилица и зуба. Конкретно, врло су ретке индивидуе са уредним зубним налазом. Зубни квар - *caries* - у најразличитијим облицима и степенима деструкције изузетно је чест. Прате га зубне цисте и губитак зуба током живота (*intra vitam*). Такође су честе и потпуне атрофије једне или обе вилице. Техника вађења зуба је свакако била практикована, али њени детаљи нам остају непознати.

На крају, могуће је на основу добијених демографских елемената израчунати и величину хипотетичног насеља групе становника која је користила Мађарско гробље,

а које до сада археолошком методологијом још није констатовано, и то према обрасцу:

$$P = \frac{D \cdot e}{t} + K$$

по методу Acsadi-Nemeskeri,⁵ где „P“ означава величину популације, „K“ један проминентни фактор који износи 5% од 10% (јер сви житељи нису могли бити сахрањени у овој некрополи из најразличитијих разлога), „D“ број умрлих, „e“ просечну дужину живота, а „t“ време трајања некрополе. Како су нам сви ови демографски елементи познати (број умрлих 298, просечна дужина живота око 30 година, а време трајања некрополе 70 до 80 година), произилази да је у насељу Мађарског гробља у једном тренутку у просеку живело 120 до 130 становника. Ако се, с друге стране, погледа организација живота према њиховом просечном људском веку и броју деце, где се максимално до 3 генерације могу везати за паралелни живот у оквиру једног домаћинства, онда су они били настањени у тридесетак кућа. Податак није необичајен, али ће свакако бити индикативан за даља археолошка, односно упоредна археолошка и антрополошка истраживања ове регије и синхроног времена.

У целини посматрано, ову популациону групу друге половине XVIII и прве половине XIX века, сахрањену у Мађарском гробљу⁶ погађала је врло висока смртност деце, што је утврђено и овом антрополошком анализом. Чиме је она била узрокована у тако високом проценту у односу на одрасле индивидуе, у овом тренутку антрополошке истражености се не може још поуздано рећи. Свакако, када се ради о четрдесетпроцентно високој смртности деце у односу на укупан број (а некропола је у целини ископана), треба помишљати на биолошке последице, или на евентуалну миграцију (напуштање насеља).

Аутор је на основу добијених биоантрополошких резултата у могућности да да вероватнију интерпретацију о преселењу ове групе у неку другу област. Сам назив Мађарско гробље изгледа да је млађег датума и да потиче са краја прошлог или са почетка овог века. Заправо, ова група од око стотину преосталих житеља је могла прећи Саву у потрази за бољим условима живота, што значи да је отишла у правцу севера, у Аустрију (одн. у Аустромађарску), а у старом крају је остало сећање и постао израз - синоним за оне који су отишли у Мађарску, односно да је то Мађарско гробље. Сама чињеница да у непосредној близини има још неколико тзв. мађарских гробња највероватније потврђује ову претпоставку о миграцијама локалног становништва оног времена у правцу севера - преко Саве - у потрази за бољим условима живота, који им нису били наклоњени (из још утврђених разлога) у „старом крају“.

НАПОМЕНЕ

1. D. Ferembach, I. Schwidetzky, M. Stloukal, *Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett*, Homo 30/2 (1979) 1/32. Сходно степену очуваности материјала са ове некрополе, код одраслих особа пол је разврstan у 5 категорија: поуздано утврђен мушки пол, вероватно мушки пол, поуздано утврђен женски пол, вероватно женски пол и неутврђен пол (због помањкања полно-морфолошких елемената). Дечји узраст је подељен на две категорије: новорођенчад и дојенчад (до једне године живота) и деце до 15, односно 17 година живота.
2. Израчунато према моделу: Gy. Acsádi, J. Nemeskéri, *History of Human Life Span and Mortality*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1970.
3. L. Angel, *Porotic hyperostosis, anemias, malarias and marshes in the prehistoric Eastern Mediterranean*, Science 153 (1966) 760-763.
4. А. Ловринчевић, Ж. Микић, *Атлас оспеојаштоловских промјена на историјским појуцијама Југославије*, Сарајево 1989.
5. Gy. Acsádi, J. Nemeskéri, *Paläodemographische Probleme am Beispiel des mittelalterlichen Gräberfeldes vom Halimba-Csares Kom. Veszprem - Ungarn*, Homo 8 (1957) 133-148.
6. З. Симић, *Мађарско гробље у Цветовцу*, Колубара 1, 23-34; З. Симић, М. Благојевић, *Мађарско гробље у Цветовцу*, Колубара 2, 65-81.

SUMMARY

The Hungarian cemetery in the village of Cvetovac near Lajkovac has been archeologically researched from 1991-1995. It has been completely excavated and it contained totally 301 tomb. It has been dated from the secend half of XVIII century to the mid XIX century, which means that it has been in use for 70-80 years.

Grave goods from 298 tombs have been studied from anthropologic point of view, and only three have been left out because of bad and incomplete persevation of skeletons. The investigation results show 83 (27,4%) male skeletons and 92 (31,2%) female ones, while 6 (2,1%) sceletons were impossible to identify. The remaining 117 (39,3%) belonged to children.

Considering unfavourable living conditions and consequently a small natality rate, the author thinks that the inhabitants of the settlement who used the necropolis left this location in the middle of the last century and with acc. 100 inhabitants went to continue their exsistance.

Горан Бабић

ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У РУРАЛНОМ ПРЕДЕЛУ, НА ПРИМЕРУ СЕЛА СКОБАЉ У КОЛУБАРСКОМ РУДНОМ БАСЕНУ

КЉУЧНЕ РЕЧИ

екосистем, експлоатација угља, загађење, урбанизација, село, аграрни предео

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Село Скобаљ лоцирано је у доњем току реке Колубаре, у подручју колубарског угљеног басена.¹ Окружено је атарима села: на северу Малим Борком, на истоку површинским копом Тамнава - Источно поље ЈПРБ Колубара и атаром села Вреоци, на југу Јабучјем и на западу Јабучјем и Радљевом. Са М. Борком конституише МЗ, која административно припада Општини Лajковац (прилог 1).²

Редукована површина села износи око 418 ha, од чега се 4/5 територије налази под аграрним културама, пре свега њивама, а затим пашњацима и ливадама. Шумски фонд је приватно власништво на низу малих парцела, углавном до 1/2 ha и укупне површине од око 28 ha. Насеље (окућнице са воћњацима и јавно земљиште) заузима десетину територије села.³

Кретање броја становника, домаћинстава и становова може се видети из следеће табеле:

година	1948	1953	1961	1971	1981	1991
становништво	516	459	454	403	326	306
домаћинства	103	93	103	97	92	100
станови				97	124	112

Константно смањивање броја становника села Скобаљ може се тумачити на следећи начин: након рата (попис 1953) дошло је до одлива становништва, између остalog због повећане потребе за радном снагом у околним индустриским центрима и тешке ситуације на селу (неразвијено село, низак стандард, мали посед - подаци добијени од мештана); даља тенденција смањивања становништва представља одраз смањеног наталитета на селу, континуитет напуштања села и одлазак у град; подаци из 1991. показују депопулацију села, чији је узрок експропријација земљишта за потребе површинског копа.

Повећани број становова у односу на број домаћинства говори о расту материјалног стандарда на селу, етно-социолошким променама (деобе вишегенерацијских домаћинстава на инокосне породичне заједнице) и градњу већег броја викендница на наслеђеној или купљеној земљи.⁴

Типолошке карактеристике сеоског атара

Два су основна критеријума за типологију сеоских атара: просторно-урбанистички и агрекономски аспект.⁵

Просторно-урбанистичке карактеристике атара села Скобаљ

По генези, Скобаљ припада групи спонтано насталих села чији атар има неправилан облик, а са њим и границе које чине водени токови, усеци и друге природне међе. Атар има компактну фигуру и припада групи малих села.⁶

Положај сеоског насеља је асиметричан у односу на границе атара, али се то не примећује због радијалног тока сеоских путева који су трасирани дуж границе сеоског атара и мале територије села.

Сеоско насеље је првобитно припадало разбијеном, стarovлашком типу и било је лоцирано на тераси и косинама изнад долине, заштићено од поплавних таласа Колубаре и њених притока. Током XX века дошло је до згушњавања насеља природним прираштајем и досељеницима, тако да данас има полузијену, шумадијску структуру. Након II светског рата примећено је силажење на друм (пругу) у долини, али је та миграција прекинута услед експропријације земљишта за потребе површинског копа. Део становништва се насељио дуж сеоских путева на тераси, претежно у јужним деловима села (Горњи крај) према Јабучју, а део се преселио у Лајковац, Лазаревац, Вреоце и друга насеља (прилог 4).

У долинском делу атара, по траси некадашње „лајковачке“ пруге, био је постављен асфалтни пут Лајковац-Стублине, који је представљао жилу куцавицу за сеоска насеља дуж река Колубаре (Јабучје, Скобаљ, М. Борак) и од кога су се капиларно гранали сеоски птуеви на обе стране. Данашња траса тог пута је делимично изменењена због радова на површинском копу лигнита, што је узрок бројних проблема о којима ће касније бити више речи.

Агрекономске карактеристике атара села Скобаљ

Скобаљ је низинско село, лоцирано на благо заталасаној долинској тераси и басену реке Колубаре, на терену предодређеном за ратарске културе како по саставу тла, тако и по нагибу терена.

Надморска висина у долини Колубаре на територији села Скобаљ износи у просеку 95 m, док се на тераси изнад ње креће у распону од 114 до 117 m. Квалитет земљишта на тераси и падинама припада групи од 2. до 5. класе, док се у долини налази земљиште 1. и 2. класе.

Мале површине парцела (просечно око 1 ha) које су разбацане по атару села и аграрна привреда базе изразите доминантне структуре производње (подједнако заступљено ратарство, сточарство и воћарство), указују на ситан посед (углавном до 5 ha) и већинску заступљеност мешовитих домаћинстава.

Велика удаљеност од матичног урбаног центра, варошице Лајковац (око 14 km), близина пијаце у Великим Црљанима, већа потражња за аграрним производима у

Лазаревцу, као и велики број мештана запослених у ЈПРБ Колубара, чије је седиште у лазаревачкој општини, условили су већи привредни контакт становника Скобаља са суседном, него са матичном општином.

ПРИРОДНИ ЕЛЕМЕНТИ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ НАСЕЉА

Геоморфолошка својства територије

Рељеф долине Колубаре је полифазног и полигенетског порекла услед наизменичних и вишеструких деловања тектонских, абразионих и флувијалних агенаса.⁷

Доњоколубарску долину карактеришу полифазне терасе асиметричног изгледа: десну, вишу и стрмију и леву, блажу, са изразитим подовима и заравнима.⁸ Такав облик Доњоколубарске долине условљен је, усещањем асиметричним у спуштени средњи део Доњоколубарског басена, углавном дуж колубарског раседа. Од Лајковаца и Лазаревца, долина Колубаре је урезана у понтиске и терасне седименте позноплиоцен-старије квартарне старости.⁹ Село Скобаљ лоцирано је на левој обали Колубаре, мањим делом у алувијалној равни, а већим на абразивној површини изнад ње.

Педолошки састав тла је разнолик, зависно од локације: у алувијалној равни (долина Колубаре) сачињен је од мешаних слојева песка и глине, са хумусним слојем на површини (дуж корита реке пескуша, а на адама црмница), док је на абразионој површини (тераса изнад долине) знатно сиромашнији, јер га сачињавају слојеви глине са испошћеним слојем хумуса званим благуша или сивница.¹⁰ Данашњи становници земљу од некадашње пруге према долини зову „колубара“, док земљиште према падини и тераси зову „алуга“, по топониму са терена.

Водени ресурси

Просторне и временске осцилације водног биланса су карактеристике слива реке Колубаре.¹¹ Водни биланс слива је неповољан, јер од 818 mm воденог талога, колико се излучи на њен слив у просечној години, само 205 mm (25%) отиче, а 631 mm (75%) испарава. Из тог разлога Колубара и њене притоке имају обележје бујичарских река, где највећи део вода протекне у виду поплавних таласа.

Флувијална ерозија је својом акумулацијом у најмаљем спуштању средњих делова доњоколубарског басена интензивирала скретање, меандрирање и рашчлањавање токова Колубаре и њених притока.¹²

Померање Колубаре од једне ка другој страни њене долине нису увек успевале да прате њене притоке. Зато су веће притоке - попут Пештана, Бељанице и Тамнаве - наслеђивале стари корита Колубаре и тек се преко паралелних токова спајале са новим током Колубаре. Мање притоке Колубаре нису биле у стању да израде нова корита, тако да им се токови расплињавају и потпуно губе у дну долине Колубаре.

Понирање притоцица и мрежа мањих водотокова, између Колубаре и њених „старача“ којима теку њене веће притоке, омогућиле су изузетно повољне хидрографске услове у целини. То показује да у сливу Колубаре процес затрпавања и акумулације долине још увек није прекинут. Овај процес је у неколико измењен услед нове регулације реке Колубаре, о чему ће касније бити више речи.

На тераси изнад долине нема извора, него се услед слабе пропусности тла (слојеви глине) атмосферска вода задржава у површинским удoliniама током већег дела године, па се јављају живобаре (срдничко насеље Поповића).¹³ За разлику од површинских, подземни водени токови имају уједначенији водни прилив. Испод долинске терасе, на дубини од 15-22 м, има подземних проточних вода које мештани користе за пиће, копају бунаре за ту сврху.¹⁴

Клима

Клима овог предела је умерено континентална, са континенталним плувиометријским режимом. То је последица утицаја из панонске низије, које су омогућили облик и висина рељефа.¹⁵ Годишње амплитуде ваздуха нису изразите, јер су лета умерено топла, а зиме умерено хладне (просечне температуре: најхладнији јануар око -14°C, најтоплији јул око +20°C). Температура прелазних годишњих доба износи око 11-12°C. Разлика између највише и најниже температуре просечно износи око 20°C. У току године ваздушни притисак се мало мења, просечно је најнижи у априлу, а највиши у октобру (991,8 - 999,99 mb). Најчешћи ветрови су из правца запада, северозапада и истока, а најређи из правца североистока. Максимална релативна влажност ваздуха се јавља у децембру (87%), а најнижа је у априлу, јулу и августу (око 70%). Максимална облачност је у децембру, а најмања у августу, јулу и септембру. Средња месечна и годишња вредност падавина износи 712 mm. Најкишовитији месеци су јун, јул и август, док је најмање падавина у октобру. Снег се задржи у просеку 40 дана. Највише кише се излучи у лето, док је јесен јасуница. Индекс суше је 34, што је повољно.

АНТРОПОГЕНИ ЕЛЕМЕНТИ РУРАЛНОГ ПРЕДЕЛА

Најуочљивији утицај антропогеног елемента на природно окружење има процес урбанизације.¹⁶ Савремену демографску слику колубарског басена последње три деценије XX-ог века обележава демографски раст карактеристичан за приградска рурална насеља. Узрок наглог нарастања људске популације у овом пределу је рад ЈПРБ Колубара као и могућност запошљавања у близини Београда.¹⁷ Демографски раст има више обележја досељеничког таласа, а мање природног прираштаја.

Функционални фактор обележава нарастање економске моћи становништва, услед запошљавања у секундарном и терцијарном сектору, првенствено у ЈПРБ

Колубара. Уследиле су неминовне социо-етничке промене начина живота као последица стварања мешовитих домаћинстава и модернизације производње на селу.

Просторно-физички фактор карактерише повећање урбаног, а смањивање руралног континуума, као последице демографског раста становништва и социо-економске трансформације начина живота и рада на селу.¹⁸ Квалитативне и квантитативне промене сеоског амбијента, на макро и микро плану, обележава:

- физички, територијални раст сеоских насеља и њихово згушњавање новим окућницама (досељеници);
- изградња нових објеката друштвеног стандарда (амбуланте, школе, домови културе, центри МЗ, и др.);
- увођење (проширивање) урбанистичке опреме насеља (електро мрежа, водовод, асфалтирање путева, изградња канализације, итд.);
- модернизација кућишта увођењем инфраструктуре у окућнице и постојеће зграде као и изградња нових савремених објеката свих намена (посебно гараже за нове пољопривредне машине и аутомобиле).¹⁹

Главно обележје урбанизације и модернизације живота и рада у селу Скобаљ је убрзан и помало стихијни развој који се одвијао, углавном, у приватној режији (развој окућнице и аграрне производње), док је у јавном сектору остао на самом почетку (лоши путеви, неразвијена инфраструктура и др.). Анализирајући развој урбанизације и модернизације у сеоском атару можемо уочити три временске етапе (прилог 4):

- период од 1945. до краја седме деценије обележава благ раст материјалног стандарда на селу и спора, али континуална урбанизација, са обележјем мало загађене животне средине. Начин производње заснован је углавном на традиционалним средствима за рад (сточне запрете, употреба стајњака). Овај период карактерише згушњавање постојећих окућница објектима без потребе инфраструктурне опреме;

- период осме и девете деценије обележава појачана урбанизација услед раста материјалног стандарда мештана као последица повећаног запошљавања у секундарним и терцијарним активностима и утицаја градске средине. Изградња асфалтног пута Лајковац-Обреновац по некадашњој траси пруге уског колосека поспешила је силазак сеоског насеља у долину. Овај период карактерише стварање нових домаћинстава и изградњу већег броја објеката свих намена, опремљених неопходном инфраструктуром (струја, водовод и канализација). Модернизација која је уследила донела је потребу савремених машина и хемијских препарата у агропроизводњу, тако да је нарушавање природне средине било неминовност;

- период након 1989. године обележава успорен развој урбанизације због утицаја насталих радом површинског копа. После извршене експропријације дела сеоске територије и насеља, део становништва се сели на речну терасу, на своје или купљене, некад аграрне површине. На тај начин успорен је пад урбаног континуума, али је зато знатно умањен аграрни потенцијал, односно рурални континуум села,

што се неповољно одразило на животну средину. У долинском делу сеоске територије и падинама према реци Колубари од последица рада копа настали су нови екосистеми који битно нарушавају некадашњи природни предео.

ЕКОСИСТЕМИ СЕЛА СКОБАЉ И ЊЕГОВОГ ОКРУЖЕЊА

Предео некада богат реликтним шумама деловањем антропогеног фактора веома је осиромашен.²⁰ Данашњи предео карактеришу секундарни екосистеми, које сачињавају: културе шума, површине са аграрним културама, редуциране животне заједнице сеоских насеља и загађени водени токови.²¹ Утицај антропогеног фактора на животну средину и типологија квалитета животног станишта дати су по др Д. Чолићу²² и гласе:

„У зависности од карактера и степена промена унетих од стране човека у исходне природне средине, данас се у овом погледу разликују: 1) изворне или релативно врло мало измене природне средине - „природни“ еколошки системи (предели често називани аутохтони, природни, натурални); 2) средине које представљају секундарне еколошке системе у ширем смислу (социо-еколошке системе), а које се могу рашчланити на:

- секундарне природне екосистеме у ужем смислу, тј. природне средине које су знатније измене од стране човека, али нису деградиране (називане често и културно-природне, полуdivљи предели, пасторални и сл.) и

- у врло великом степену измене средине.

У категорији средине које су у врло великом степену измене, разликују се:

- средине јако измене урбанизовањем-градске или урбане средине (овде делимично улазе у сеоске или руралне, које делимично спадају и у пасторалне);
- културни предели или аграрни, међу које у највећој мери антропогене представљају пољопривредне (и шумско-индустријске) монокултуре;
- индустријске средине;
- деградиране или биолошки уназађене средине.“

Екосистем сеоског насеља

Сеоско насеље представља урбанизовани део сеоске територије.²³ Полузбијена рурална насеља шумадијског типа карактерише велика и разноврсна окућница, тако да је степен урбанизације на неки начин ублажен.²⁴ Сеоско насеље је „културна средина“ коју обележава редукована биоценоза, где је антропогени утицај највећи на природно окружење у сеоском атару и уједно представља најзагађенији део територије села.²⁵ Биотоп насељава животна заједница коју сачињавају: људска популација, селектиране врсте флоре и фауне, које човек узгаја за своје потребе и микроценоза адаптирана на ову култивисану средину.

Рурално насеље Скобаљ лоцирано је на долинској тераси и њеним падинама према реци Колубари и његовој левој притоки речице Враничина. Ово насеље сачињавају два стипа станишта: насељени и ненасељени, тј. напуштени хабитат (прилог 2).

Насељени део села сачињавају окућнице и јавно сеоско земљиште којим пролазе сеоски путеви и на коме су лоцирани објекти друштвеног стандарда (школа, црква, гробље, фудбалско игралиште и др.).²⁶

На облик, густину и друге карактеристике сеоског насеља, поред природних услова, највише утиче начин, односно тип привређивања. Сеоска привреда у Скобаљу оријентисана је на тов стоке (углавном свиња), производњу млечних производа (сир, кајмак) и воћарство, где преовлађује узгој шљива. Окућнице имају, зависно од типа домаћинства, једно или два дворишта (стамбено и привредно), башту и воћњак. Код већине мешовитих и аграрних домаћинстава састав окућнице је проширен њивом или паšnjаком, лоцираним уза само кућиште (окућје, реликт прошlosti).

Сл. 1 Ново кућиште Славољуба Поповића

Ненасељени, тј. напуштени део хабитата карактерише дивља биоценоза са преосталим културним фитоценозама (воћњак, виноград и др.) у девастираним окућницама, са обележјем вишеструког загађења (физичко, биолошко и др.).²⁷

Сл. 2 Напуштено кућиште Драгана Поповића

Екосистем културе шума

Културе шума представљају најбогатију биоценозу култивисаног предела.²⁸ По вертикалној слојевитости најбогатију чине: дрвеће, шиље и приземна вегетација. Шумску биоценозу карактерише природна селекција у оној мери коју то дозвољава антропогени фактор. Културе шума на територији села Скобаљ лоциране су на долинској тераси, као оазе у пољима са аграрним културама, и на падинама према реци Колубари, поред трасе некадашње лајковачке пруге.²⁹

Екосистем поља

Предели са аграрним културама представљају биотопе на којима се узгајају селектиране фито културе по годишњим циклусима: кукуруз, пшеница, луцерка,³⁰ и др.

На њима обитавају микро и зооценоза, адаптиране на појачану агрохемичност тла, због употребе минералних ђубрива и пестицида.³¹

Ова врста биотопа је најзаступљенија у атару села Скобаљ. За овај тип природних станишта је карактеристично да су релативно малих површина (просечно око 5 ha) и да су окружене сеоским путевима, дуж којих су природне ограде (међе). Обале и складови представљају линеарни шумски екосистем који је станиште шумске и пољске биоценозе и на неки начин представља симбиозу два екосистема.

Мале површине биотопа и природне „брane“, које чине дрвореди и шиљаци, не дозвољавају да овај биотоп постане „еколошка степа“.

Сл. 3 Сеоски пут на речној тераси

Сл. 4 Искрчена природна ограда на речној тераси

Има појава да, ради лакше обраде земљишта тешким ратарским машинама, корисници имања уклањају жбунасте међе и дрвореде између парцела, карактеристичне за „културни амбијент“ ових предела. На тај начин се осиромашује већ сиромашна биоценоза, карактеристична за ову врсту биотопа.

Екосистем сувог корита

Суво корито речног рукавца Колубаре (тзв. Мала Колубара) је станиште где се услед деловања антропогеног фактора променио тип биоценозе.³² Нестала је водена биоценоза због исушивања корита реке, али су услед велике влажности тла задржала вегетацију поред корита, а са њом прећашњи свет микро организама и копнена фауна.³³ Суво корито је природна граница између два сеоска атара (села Скобаљ и Вреоци).

Екосистем барске биоценозе

Колубара је река са великим осцилацијама у количини воде током године. Зимске и пролећне месеце карактеришу бујични токови у виду поплавних таласа, док је у летњим и јесењим месецима количина воде минимална, тако да поједине њене притоке пресушују. Често поплаве у долини Колубаре и велике штете које су при томе настала узрок су новој регулацији Колубаре у колубарском рудном басену, настале средином седме деценије овог века. То је омогућило отварање површинског копа Тамнава - Источно поље ЈПРБ Колубара и експлоатација угља (прилог 3).³⁴

Ток реке Колубаре је измештен на десну страну њене долине и враћен у старо корито које је користила њена десна притока, река Пештан. У делу некада главног корита Колубаре, сада преграђеног и напуштеног, налази се „мртваја“, језерце дугуљастог облика, омиљено стециште пецираша. За разлику од природно напуштених корита, која су „височија“, ово корито је на већој „Дубини“, тако да не пресушује преко целе године. Ту се запатила разнолика водена (барска) биоценоза, са богатом флором и фауном, коју посећује разноврсна ловна дивљач.³⁵

Овај биотоп са својом биоценозом има карактеристике природне средине која је знатно изменјена од стране човека али није деградирана.

Екосистем површинског копа

Ова типологија биотопа не би била потпуна када се не би констатовало да површински коп лигнита Тамнава - Источно поље ЈПРБ Колубара представља деградирану или биолошки уназађену средину, тј. „еколошку пустињу“. То је последица девастирања терена и велике количине штетних материја у тлу (нпр. сумпор) на територији коју коп заузима.³⁶

Сл. 5 Екосистем барске биоценозе

Сл. 6 Екосистем површинског копа

СТАЊЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У СЕЛУ СКОБАЉ И ЊЕГОВОМ БЛИЖЕМ ОКРУЖЕЊУ

Анализом природних и антропогених фактора као и типова екосистема у овом руралном пределу можемо констатовати да животна средина има обележје секундарног екосистема, са карактеристикама у врло великом степену измене средине.³⁷ Можемо, такође, закључити да загађење потиче из унутрашње и спољне средине.

Унутрашњи загађивачи налазе се како у насељеном, тако и у ненасељеном делу атара. Можемо из дефинисати као традиционалне, познате у ранијим историјским епохама, и новонастале, као последицу урбанизације и модернизације живота и рада на селу. Традиционалне загађиваче сеоске средине представљају локације где је стациониран сточни фонд (некад обори, данас штale, свињи и др.) и места за одлагање људских и животињских фекалија, пољски клозет (септичка јама) и стањак.

Већина домаћинстава у селу, сем неколико старачких, по начину привређивања припада групи мешовитих домаћинстава. Готово сва домаћинства тоге свиње (за своје потребе или за продају), тако да је ова врста загађења распрострањена по целом селу. Како су индивидуални погони за тог живине и домаћих животиња (крупна и ситна стока) мали, нико од мештана отпаке од производње (стањак) не користи за производњу енергије (биомаса), већ се у помањкању вештачког, искључиво користи као природно ћубриво за ратарске културе и за ћубрење повртњака и воћњака.

Убрзаном и често стихијном урбанизацијом спектар загађења је знатно проширен и својим вишеструким деловањем, захвати целокупну територију села. Последице неконтролисане урбанизације и убрзане модернизације у селу Скобаљ можемо уочити из следећег:

- смањени рурални и повећани урбани континуум, што за последицу има деаграризацију територије села и квантитативни раст (повећање и згушњавање) сеоског насеља;

- згушњавање окућница, пре свега дворишта, грађевинским објектима, те покривање слободних, неизграђених површина у њима стазама од бетона и других материјала, што озбиљно утиче на микроклиму у овом сегменту сеоског насеља;

- увођењем савремених машина у аграрну производњу те употребом разних хемијских препарата, често неконтролисано и прекомерно, опасно је нарушена природна равнотежа, која је владала у традиционалном сеоском начину привређивања (екстезивна привреда);³⁸

- увођење водовода у објекте и коришћење савремених кућних и других апарат, повећало је потрошњу воде, чије одвођење представља проблем, јер у селу нема канализације. Постојеће септичке јаме и састав тла, са великим тешкоћама апсорбују повећане количине отпадних вода, често загађене разним хемикалијама,

тако да има појава површинског отицања отпадних вода низ падине (косине) до природних удолина;

- повећана употреба моторних возила (пољопривредних и путничких) по сеоским путевима са неадекватним коловозним покривачем узрокује подизање прашине и запрашивање окућница које су крај њих лоциране. Моторна возила, поред засипања прашином, стварају буку и загађују путеве и околину штетним отпадцима течног (уље, бензин) и крутог (делови возила) облика. Спољне факторе загађења можемо охарактерисати као агенсе техничко-технолошког развоја шире друштвене заједнице. Својевремено су то били: железница уског колосека (Ћира) и рудници јамског копа у Јабучју (код Пристаниша), у В. Црљенима и др.

Иако је урбанизација у великој мери нарушила животну средину села, највећи загађивачи ваздуха, тла и воде потичу из спољашње средине, превасходно од погона ЈПРБ Колубара. То су ТЕ Колубара у Великим Црљенима, сушара лигнита у Вреоцима и површински коп Тамнава - Источно поље, лоциран делимично и на територији села Скобаљ (прилог 5).³⁹

- Записивање пепелом и угљеном прашином као и емисије гасова засићених непријатним мирисима и штетним супстанцама (CO_2 , SO_2 , NO_2 и др.) главне су карактеристике начина загађивања животне средине у колубарском угљеном басену. Загађивање сва три вида материје највеће је у близини самих загађивача и уједно најразноврсније. Највећи ареал загађења у колубарском басену има свакако ТЕ Колубара.⁴⁰

Утицај ових и других загађивача најбоље можемо уочити пратећи понашање биоценозе која је присутна у овом простору и која се, посматрано дугорочно (неколико деценија), битно променила. По истраживањима угледних институција, животна средина у Великим Црљенима и Вреоцима припада групи најзагађенијих животних станишта у Републици Србији.⁴¹

- Ипак, највећи утицај на животну средину у селу Скобаљ врши површински коп Тамнава - Источно поље, што због своје близине то и због разноврсности утицаја деловања на своју околину и последице које се притом јављају, а то су:⁴²

- просторно-функционалне промене обележава експропријација дела сеоске територије и насеља као и трансформација насеља и путне мреже у сеоском атару, који делимично користе возила са копа за своје путне правце. Неодговарајућа опремљеност сеоских путева (недостатак тврде подлоге, асфалтног покривача и тротоара) за експлоатацију тешких возила и машина још више поспешује негативне појаве узроковане урбанизацијом (то се посебно односи на вибрације које су узрок потреса);

- социо-економски аспект карактерише расељавање сеоске заједнице (становништва) и смањивање агроекономског потенцијала села;

- естетско-обликовни аспект огледа се у деградирању пејзажа брдима јаловине, девастираним кућиштима и денудираним територијама површинских копова лигнита, које обилују штетним материјама (сумпор и др.);

- еколошки утицај је по свом значају највећи, јер штетне емисије гасова и угљене прашине са копа директно утичу на стање животне средине, што се негативно рефлектује на здравље становништва и остале популације, а за последицу има разнородна оболења, пре свега распираторних органа.

Спуштање нивоа подземних вода црним станицама са површинског копа у великој мери је променило екосистем северног дела села (Доњи крај), на чијој се територији налази и део експлоатационог поља. То се опажа из следећег:

- слаба капиларност услед смањеног дотока подземних вода узрок је лаганог сушења трајних и слабог рода сезонских фитоценоза;
- пресушивање бунара угрожава хигијену становништва и напајање водом остале популације (флора, фауна);
- исушивање тла је узрок смањене носивости и случајева клизања (одрон).

Иако је село Скобаљ мале површине, утицај загађења од спољних фактора није подједнако испољен. Део сеоског атара у долини и падини према Колубари, који је експроприсан, налази се под највећим утицајем загађења хемијског порекла од стране копа, термоелектране и сушаре лигнита. И део територије села на тераси је неједнако угрожен. Северни део сеоске територије (Доњи крај) веома је угрожен од стране погона ЈПРБ Колубара, што због њихове близине то због недостатка некадашњег шумског појаса, који је био природна брана. Јужни крај села (Горњи крај) мање осећа утицај рударских погона због очуваног високог растиња које амортизује загађења (угљену прашину, гасове, мирисе, буку), док удаљеност од копа омогућује нормалан доток подземних вода у бунаре. Зато се осећају непријатни мириси из товилишта и повећан утицај скорање урбанизације.⁴³ Загађења од погона ЈПРБ Колубара осећа се у селу највише у време инверзије притиска и дувања ветра из правца, истока, који је један од доминантних праваца струјања ваздуха у овом пределу.

Заокруживање технологије производних погона капацитетима за прераду отпадних материја, уградња и обнављање постројења за пречишћавање нуспродуката производње (филтери за гасове и течне материје) и подизање опште културе, пре свега културе рада, у великој мери би утицало на смањивање загађења животне средине.⁴⁴

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ И ПРЕПОРУКЕ

Као и у осталим деловима колубарског угљеног басена, утицај урбанизације у селу Скобаљ је велики. То је последица експанзионог развоја рударства и индустрије. Међутим, на животну средину овог села и ширег предела највећи, углавном еколошки негативан утицај имају погони ЈПРБ Колубара, чији је ареал загађења велики, а утицај разнолик. Он је видан у загађењу ваздуха, тла и воде, а са тим и свих елемената биоценозе, што се може уочити по:

- нарушенују еколошкој равнотежи услед нарушувања еколошког капацитета села и промене екосистема у окружењу;

- смањеном еколошком капацитету села због смањене територије сеоског атара, посебно услед смањења површина под шумским културама и екосистемом поља;

- промени еко-амбијента у окружењу и његовом девастирању (површински коп, напуштена кућишта, брда јаловине и др.);

- услед смањеног квалитета, разноврсности и сложености структуре екосистема у селу и окружењу смањена је отпорност на промене овог руралног предела, посебно на утицаје са стране.

Највећи недостаци у овом, спонтано насталом насељу потичу од наслеђа прошлости и инертности шире друштвене заједнице и мештана у ефикасном решавању постојећих проблема.⁴⁵

Материјални стандард становника села Скобаљ развијен је у приватном сектору (кућишта), док је у јавном (колективном) делу слабо развијен, што се најбоље опажа по комуналној неопремљености насеља (лоши сеоски путеви и др.).

Близина површинског копа Тамнава - Западно поље ЈПРБ Колубара, који планираним програмским документима заузима преостали део територије МЗ М. Борак и Скобаљ и чијим ће радом нестати ова МЗ у драгедно време (за неку деценију), оријентисали су мештана на улагања у приватни сектор због веће наплате имања приликом експропријације истих.⁴⁶

Од стране Општине Лајковац би требало да потекне иницијатива за ангажовањем већег броја стручњака из различитих научних области: архитектуре, урбанизма, саобраћаја, екологије и др, јер захвати реконструкције сеоског атара превазилазе могућности (не само материјалне) становника села.⁴⁷

Са архитектонско-урбанистичког становишта запажања су следећа:

- дати приоритет изради регулационих планова за сеоске територије и насеља, без којих се не могу на одговарајући начин реконструисати традиционална села која су под великим притиском стихијне урбанизације;⁴⁸

- неправилне парцеле отежавају реконструкције и деобе постојећих окућница по схватањима савременог руризма;⁴⁹

- треба појачати рад грађевинске инспекције, превасходно на увођењу контроле градње, па почети са издавањем употребних дозвола за коришћење објекта. На жалост, често је случај да се објекти (стамбени) не граде по одобреним проектним документацијама и да се врше недозвољене промене не само у програмској шеми, већ и у статичком прорачуну;⁵⁰

- поред губитака у нерационалној изградњи објекта, јављају се велики губици у њиховој каснијој експлоатацији нпр. велики утрошак енергије због мале дебљине спољних зидова код стамбених објекта и др. ;⁵¹

- велики степен визуелног загађења због све присутније неартикулисane архитектуре и неадекватне употребе савремених грађевинских материјала који нису

у духу естетике традиционалног српског села (објекти у двориштима, ограде у окућници и др.);⁵²

- прецизном евидентијом сеоског грађевинског фонда и едукацијом мештана спречило би се да, већ знатно проређен, фонд народног градитељства буде потпуно девастиран неадекватним захватима реконструкције и његовом напуштању, односно пропадању;⁵³

- увести катастар стања простора око површинских копова, са евидентијом оштећења животне средине, да би се приликом планирања нових површинских копова могла са већом прецизношћу одредити оптимална зона заштите за становнике околних насеља.⁵⁴

Овим и другим радовима на територији села стање животне средине би се знатно поправило са већ познатих аспеката: просторно-функционалног, социо-економског, естетско-обликовног, а понајвише са еколошког.⁵⁵

НАПОМЕНЕ

- Б. Којић, Ђ. Симоновић, *Приградска села*, Глас САНУ бр. 294 (Београд 1975) 281-334, 317-318.
- Овај рад представља резултат теренских истраживања која су обављена током 1994. (јули-август) и 1995. (септембар-октобар). Аутор рада је као члан истраживачког тима на заштитним археолошким радовима у долини реке Колубаре истраживао стање животне средине у селу Скобаљ и његовом окружењу, у време када није било обавеза на археолошким локалитетима. Рад је настао на основу рекогносирања терена и разговора са мештанима, где су велику помоћ пружили становници Скобаља, посебно Миломир Мика Гавrilović и његов брат Тома, којима се овом приликом захваљујем. Драгоцену помоћ у виду консултација пружили су рецензенти овог рада, проф. др М. Јешевић са Географског и проф. др М. Рибар са Архитектонског Факултета Универзитета у Београду.
- Хто бих такође да се захвалим др М. Зеремском и др М. Оцоколићу из Географског института „Јован Цвијић“ као и руководиоцима археолошких истраживања др В. Трбуховићу и Ч. Јордовићу, на пруженој помоћи у проналажењу одговарајуће литературе за овај рад.
- Животна средина овог руралног предела до сада није била предмет истраживања, сем у посредном облику, В. Трбуховић, *Неки еколошки и други природни предуслови настанивања подручја слива Колубаре од праисторије до данас*, Колубара I (Београд 1992) 13-14.
- Подаци о површини села, границама атара, бонитету тла, засађеним културама и сточном фонду добијени су од општинске управе Лajковац.
- Информације о броју становника, домаћинстава и станова преузете су из публикације Савезног завода за статистику, Београд 1986, Табела 193.
- Г. М. Бабић, *Генеза и развој сродничког насеља Пойловић у селу Скобаљ*, Колубара 2 (Београд 1995) 187-210.
- Прва систематска истраживања насеља у Србији радио је академик Ј. Цвијић са сарадницима. Иако се појам „сеоски атар“ спомиње у чувеним упутницама које је слао сарадницима за потребе антропогеографских истраживања, овом проблематиком се није

бавио, в: Б. Којић, Новија просторно-урбанистичка истраживања у Србији и анализа Цвијићевих радова у истој области, Научно дело Ј. Цвијић, Београд 1982, 301-309.

Прва егзактна истраживања код нас на ту тему урадио је академик Б. Којић и објавио у радовима: *Однос сеоског насеља према атару и околини*, Годишњак Техничког факултета Универзитета у Београду (Београд 1949) 67-77; *Сеоски атар*, Зборник АФ, (Београд 1953-56) 101-110. Типологија атара преузете из: Ђ. Симоновић, М. Рибар, *Уређење сеоских територија и насеља*, Београд 1993, 15-27.

- Б. Којић, *Проблем малој сеоској насеља*, Саопштења ИАУС 3 (Београд 1973) 72-77.
- Б. Јовановић, *Рельеф слива Колубаре*, прилог Јозавању развијка полифазног и полигенетског рельефа слива, Београд 1956, 52-53; М. Зеремски, *Традови неотековских процеса у рельефу Западне Србије*, Београд 1983, 135-142; Исти, *Србија - геоморфолошка (морфоносиркуларна) карта*, Р - 1:500.000, Београд 1990.
- Б. Јовановић, *Рельеф слива Колубаре*, 61-341.
- Исто, 340.
- Љ. Павловић, *Антропографија ваљевске Тамнаве*, Београд 1912, 436, 437, док на стр. 395 каже: „...У серији терцијарних пескова у Скобаљу су констатоване дебеле жице лигнита, угљених глинаца и уме, којима су у подини вугаси или пепељави пешчари.“
- М. Оцоколић, *Површински и подземни утицај у сливу Колубаре*, Зборних радова Географског института 44/45 (Београд 1993/94) 39-65.
- Б. Јовановић, нав. дело, 344-345.
- Љ. Павловић, нав. дело, 309; Г. М. Бабић, нав. дело, 204, карта.
- Подаци о подземним водама су добијени на основу разговора са мештанима Скобаља.
- Село Скобаљ нема мерну станицу, већ су резултати добијени на основу нумеричких података из околних мерних станица (Владимирић, Ваљево, Уб, Стулине) из публикације: Љ. Ђирковић, *Климатске особине Западне Србије*, Зборних радова Географског института 20 (Београд 1977) 105-132.
- Д. Стефановић, *Појам, карактеристике и значај урбанизације у савременом свету*, Београд 1975, 3-6; Р. Феликс, *Унайрење и заштита радне и животне средине и санитарно законодавство*, Стандардне методе и нормативи, Ниш 1980, 69 и даље.
- Комплексним истраживањима колубарског рудног басена бавило се више угледних научних институција: Етнографски институт САНУ, ИАУС, Рударски факултет, ИНЕП и др. в: Б. Којић, Ђ. Симоновић, нав. дело; Б. Влаховић, Д. Дрљача, *Нова етничка крећања и прегрђујисавања у Србији у вези са развојем индустрије*, Цвијићев зборник САНУ (Београд 1968) 223-228; М. Радовановић, *О неким ишчашима етнолошког проучавања дневних миграција*, исто, 207-213; В. Стојанчевић-Николић, *Улога неких етнолошких фактора у социјалистичком преобрежају колубарског рударског базена у СР Србији*, Гласник Етнографског института САНУ XVI-XVIII (Београд 1971) 93-114; научни скуп: *Планирање и уређење простираја у зонама великих структуралних промена на примеру РЕИК Колубара II*, Београд 1983; Н. Спасић, *Планирање развоја, обновљање и уређење простираја у великим лежишким басенима*, Београд 1988; Саветовање: *Еколошки проблеми Београда*, Београд 1990.
- В. Николић-Стојанчевић, нав. дело, 93-114; Љ. Пјанић, *Простирајна економија*, Службени лист (Београд 1972) 217 и даље; о менталитету сељака - радника: Ц. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва III*, Београд 1983.
- Б. Којић, *Архитекционско-урбанистички преобрежај села у Србији ван покрајина, од 1945. до 1975. године*, Гласник српског географског друштва св. LVII, бр. 1 (Београд 1977), 15-30; Исти, *Животна средина наше села*, Човек и животна средина у СР Србији, Београд 1977, 355-357; Ђ. Симоновић, *Сеоски стан*, Београд 1980.
- Љ. Павловић, нав. дело, 439.

21. С. Станковић, *Оквир живота - начела еколође*, Глас (Београд 1977). Овај текст послужио је аутору овог рада као основ за дефинисање појава из области еколође и начела која у њој владају.
22. Као помоћни апарат коришћена је публикација: Д. Чолић, *Окошта теорија животне средине - Еколођија*, Београд 1973.
23. М. Рибар, *Савремени руизам*, Београд 1988, 12-16; Б. Којић, *Значај насеља у простору - прилог методологији просторног уређења територија*, Глас САНУ СССХIX (Београд 1980), 31-39.
24. Б. Којић, Ђ. Симоновић, Сеоска насеља Србије, Београд 1974, 13-15; Б. Којић, Сеоска архитектура и руизам, Београд 1973, 102, 156; Исти, Животна средина нашег села..., 355-357.
25. М. Јешевић, *Вредновање еколошких и локационих услова за стамбену изградњу и санацију*, Зборник радова: Унапређење становаша '94 (Београд 1994) 9-16; М. Рибар, нав. дело, 18 и даље.
26. Љ. Павловић, нав. дело, 144; Г. М. Бабић, нав. дело.
27. Експропријација имања је урађена за потребе површинског копа лигнита Тамнава - Источно поље ЈПРБ Колубара.
28. М. Јанковић, *Биљни свет екосистема СР Србије - стање и перспективе*, научни скуп: Човек и животна средина, Београд 1977, 147-161; Д. Симеуновић, Д. Милојковић, *Шуме Србије и њихова улога у решавању проблема угрожености животне средине*, исто, 162-186; М. Тодоровић, *Животински свет природних и других екосистема - мере за њихово унапређење*, исто, 187-200; С. Станковић, нав. дело, 59 и даље.
29. Теренским истраживањем у Скобаљу аутор овога рада је дошао до сазнања да се дрво из приватних шума користи углавном за огрев и као грађевински материјал. Шумски фонд се природно обнавља, али човек врши селекцију, тако да је шумска стеља вештачким путем редуцирана. И поред свега, фауна у шумском биотопу је најбогатија, јер представља станиште разноврсне зооценозе, припитомљене и дивље, посебно ловне дивљачи (сталне: срндаћ, зец, фазан, јаребица, шљука; повремене: преко зиме и у јесен патке и гуске и штеточине: твор, лисица, ласица и др.).
30. В. нап. 28.
31. Р. Цветковић, *Еколошки проблеми пољопривредне производње у околини Београда*, саветовање: Еколошки проблеми Београда, Београд 1990, 71-77; И. Перећ, Н. Нешковић, *Примена пестицида на подручју Београда - значај и еколошке импликације*, исто, 79-89.
32. М. Оцокольић, нав. дело, 57.
33. Љ. Павловић, нав. дело, 440, где каже: ..., "Шуме има од две врсте: од лиснатог дрвета и беле горе (белогорице). Лиснато дрво: буква, храст (граница, бели, цер, лужњак - барски и брдски), бреза, багрем, брест. Од белогорице су: врба, ива, барски јасен, топола, јова (јошика), итд... Лиснате има по целој области, док белогорица расте по басену и полојској земљи." Данас је овај шумски фонд, рпе свега лишћари, знатно осиромашен, док је белогорица, као дрво слабијег квалитета, опстала, јер се мање експлоатише.
34. М. Оцокольић, нав. дело, 57.
35. В. нап. 28.
36. Група аутора, *Енерџетски и производно-технолошки аспекти заштите животне средине Београда*, I, Београд 1990, 9-23.
37. Званична (институционална) мерења исправности подземних вода, загађења ваздуха и тла у селу Скобаљ нису вршена, тако да се овај рад заснива на опажањима аутора и разговора са мештанима. По њиховим речима, употреба агрехемичких препарата се

ОПШТИНА ЛАЈКОВАЦ - ПОДИМНУЛКАРДА ТЕРИТОРИЈЕ

- врши према упутству произвођача, али у пракси увек има претеривања, као што је описано у литератури, в: М. Дамјановић, *Проблеми прилагођавања шековинама научно-технолошког прогреса са аспекција модернизације пољопривреде и заштите животне средине*, научни скуп Човек, друштво, друштвена средина, Београд 1981, 185-187. Када је у питању стање животне средине у окружењу села, консултована су објављена истраживања, углавном у издању САНУ.
38. В. нап. 28.
  39. Р. Куљајић, Р. Шапер, *Загађивачи и извори загађења животне средине у СР Србији*, научни скуп Човек и животна средина у СР Србији, Београд 1977, 202-214; Т. Бошковић, Т. Плавшић, Ђ. Симоновић, Р. Миленковић, *Врсте и обим загађености ваздуха у насељима СР Србије*, исто, 215-226; Ј. Пејчиновић, Д. Урошевић, *Проблеми одржавања животне средине у рударству Србије*, саветовање Рударство и заштита животне средине, Београд 1996, 5-8; Н. Чалић, Р. Томанец, *Припреме минералних сировина у заштити средине*, исто, 359-362.
  40. Исто.
  41. Исто.
  42. Теренска посматрања аутора.
  43. Ђ. Симоновић, М. Рибар, нав. дело, 94-98.
  44. С. Кончар-Бурђевић, *Улоге и могућности технике у заштити животне средине човека*, научни скуп Човек и животна средина у СР Србији, Београд 1977, 227-258; Д. Салетић, *Месао и улога припреме минералних сировина у заштити животне окoline*, саветовање: Рударство и заштита животне средине, Рударско-геолошки факултет, Београд 1996, 363-366.
  45. Б. Којић, *Архитектонско-урбанистички преображај села у Србији*, 15-30; исти, *Животна средина нашег села...*, 355-357; Ђ. Симоновић, *Стан и стамбена култура сеоских становника у Србији*, Саопштења ИАУС 3 (Београд 1972) 119-127.
  46. Мештани Скобаља су учествовали самодоприносом, у виду бесплатног рада и улагања материјалних средстава, у низу акција послератног периода, почев од изградње основне (четвороразредне) школе, изградње путева, увођења електричне енергије, па до скорањег увођења водовода у северни део села (Доњи крај) из правца Малог Борка.
  47. Ђ. Симоновић, М. Рибар, нав. дело, 231-299; Б. Миленковић, З. Петровић, *Сеоски стан*, Завод за економику домаћинства, Београд 1960. Овде се превасходно мисли на информисање становништва о значају очувања животне средине и њеној заштити са различитим аспекатима, као могућности побољшања постојећих услова становаша и исправном конципирању будућег насеља, након пресељења на нове локације, да би се избегли постојећи недостаци.
  48. Скобаљ и друга села у општинском атару Лajковца, немају израђене ДУП-ове нити какве друге планове својих територија.
  49. Ђ. Симоновић, *Проспирна трансформација сеоских дворишта - кућишта, као последица социјално-економских промена*, Саопштења ИАУС 5 (Београд 1975) 49-55; М. Рибар, *Савремена организација сеоских дворишта пољопривредних производња*, Изградња 9 (Београд 1982).
  50. Већина изграђених стамбених објеката у селу је плод импровизације и грађена је без пројектне документације. Неколицина зграда, углавном новијег датума, за коју власници поседују оверен пројекат, у тој мери се разликују до истог документа да он нема ваљану важност.
  51. Г. М. Бабић, нав. дело, 195.
  52. То је данас честа, готово уobičajena појава на територији Србије. Велики број аутора је

констатовало ове појаве. Наводимо: научни скуп *Будућност села и сељака*, Београд 1985.

53. Р. Финдрик, *Народна архитектура - јутјеви чувања и заштите*, Београд 1985; Б. Томашевић, *Народно градитељство*, Колубара 1 (Београд 1991) 39-64; Група аутора, *Народно градитељство колубарско-шамбавског басена*, Колубара 2 (Београд 1995) 109-210; Ч. Јордовић, М. Стојаковић, *Рударски басен и заштита сокоменика културе*, саветовање: Рударство и заштита животне средине, Рударско-геолошки факултет, Београд 1996, 359-362.
54. С. Димитријевић, *Кашасар спања простора горњинских койова у евиденцији оштећења еколошке средине*, саветовање: Рударство и заштита животне средине, Рударско-геолошки факултет, Београд 1996, 67-69.
55. Група аутора: *Закључци и преторуке*, научни скуп Човек и животна средина, Београд 1973, 9.

SUMMARY

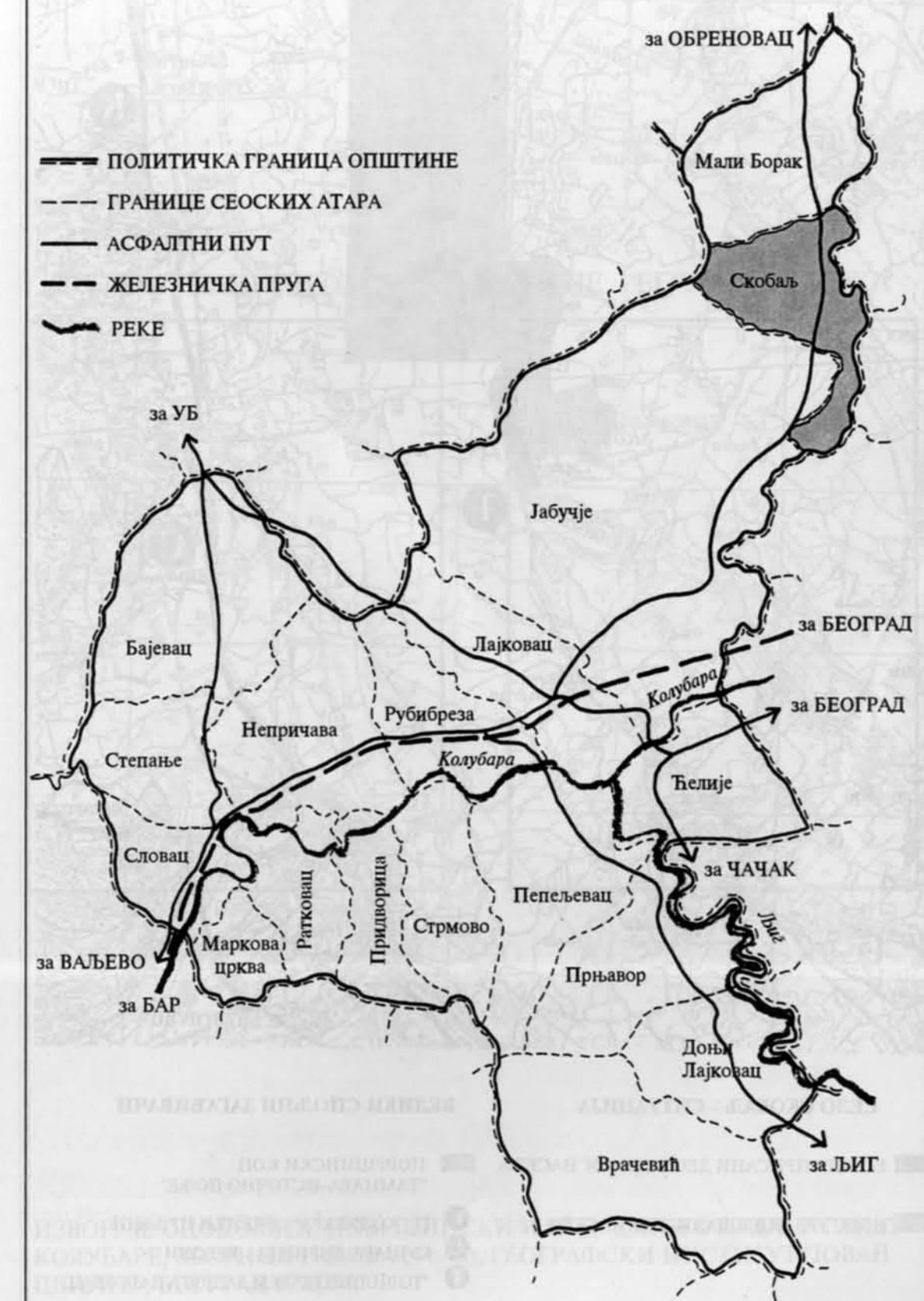
High level of industrialization of Kolubara carbon basin had as a consequence sudden and chaotic construction of rural settlements in the whole area of the basin. That caused extreme deterioration of environment in all its aspects.

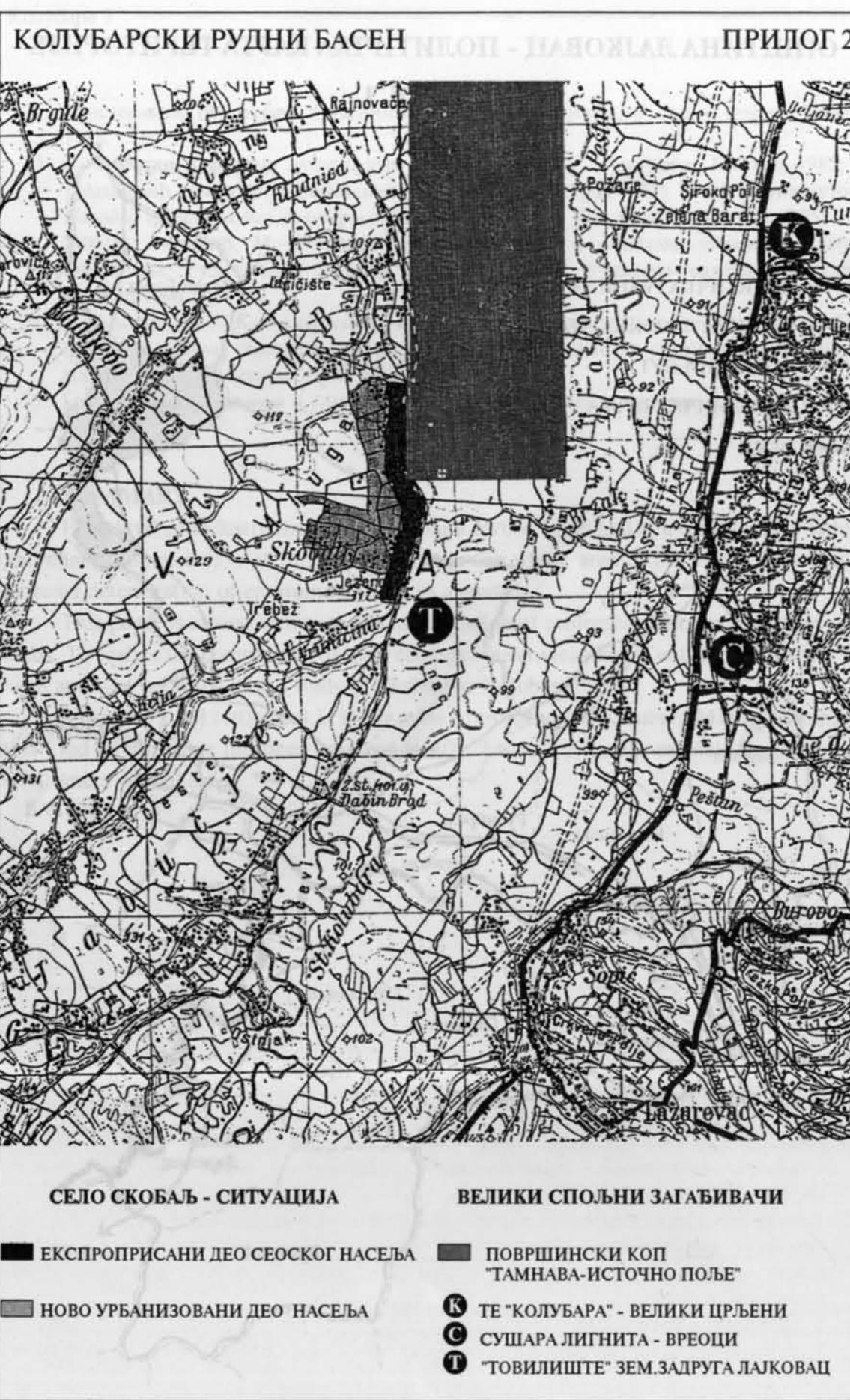
This paper is a contribution to the investigation of ecological changes present in rural areas. To realize the complexion of rural ecology, the environment of entire rural district has been analysed upon the case - study of Skobalj in Kolubara basin.

Since this rural settlement is in the zone of influence of Kolubara Mining Company, this kind of influence has been analyzed briefly, because it causes radical changes in the environment of that area.

ОПШТИНА ЛАЈКОВАЦ - ПОЛИТИЧКА КАРТА ТЕРИТОРИЈЕ

ПРИЛОГ 1

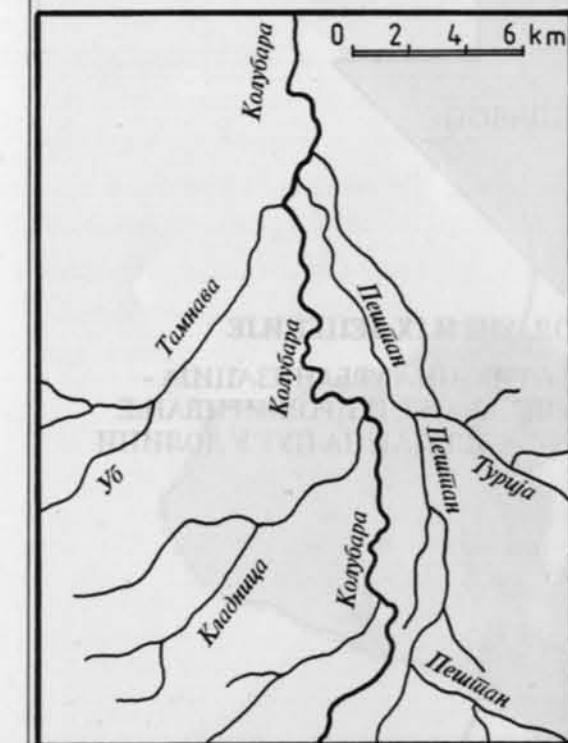
РЕЧНА МРЕЖА ДОЊЕГ ТОКА КОЛУБАРЕ

ПРИЛОГ 3

ПРИЛОГ 3

ПРИЛОГ 3
ДОЊИ ДИЈАЛАНГ НА АКАДЕМИЈСКОМ РЕДОВНИМ
ЗНАЧАЈНОСТЮ - АНДРАДЕНСКИМ
АДДИЦИОНАЛНИМ СПОДОВОМ

ПРЕ РЕГУЛАЦИЈЕ ТОКА

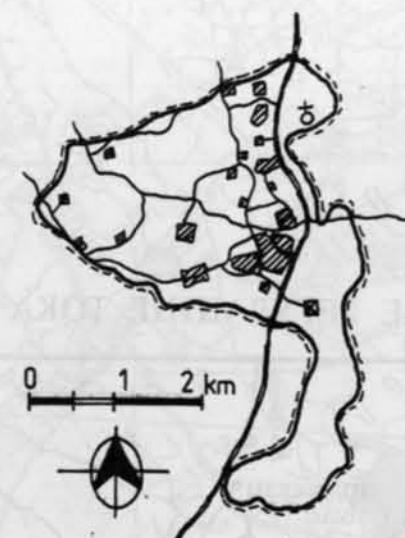
ПОСЛЕ РЕГУЛАЦИЈЕ ТОКА

ИЗВОР: М. ОЦОКОЉИЋ, ПОВРШИНСКИ И ПОДЗЕМНИ ОТИЦАЈ У СЛИВУ
КОЛУБАРЕ, ЗБОРНИК РАДОВА (44-45), ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ "ЈОВАН
ЦВИЛИЋ", БЕОГРАД 1993/94.

ПЕРИОДИ УРБАНИЗАЦИЈЕ У СЕЛУ СКОБАЉ

ПРИЛОГ 4

ПЕРИОД ОД 1945. ДО КРАЈА VII ДЕЦЕНИЈЕ
БЛАГА УРБАНИЗАЦИЈА - ПОГУШЊАВАЊЕ
ПОСТОЈЕЋИХ КУЋИШТА

ПЕРИОД VIII И IX ДЕЦЕНИЈЕ
БРЗА И СТИХИЈНА УРБАНИЗАЦИЈА -
ПОГУШЊАВАЊЕ И ПРОШИРИВАЊЕ
НАСЕЉА - СИЛАЗАК НА ПУТ У ДОЛИНИ

ПЕРИОД ПОСЛЕ 1989. ГОДИНЕ
НАКОН ЕКСПРОПРИЈАЦИЈЕ, УСПОРЕНА
УРБАНИЗАЦИЈА - СТВАРАЊЕ НОВИХ
КУЋИШТА НА РЕЧНОЈ ТЕРАСИ

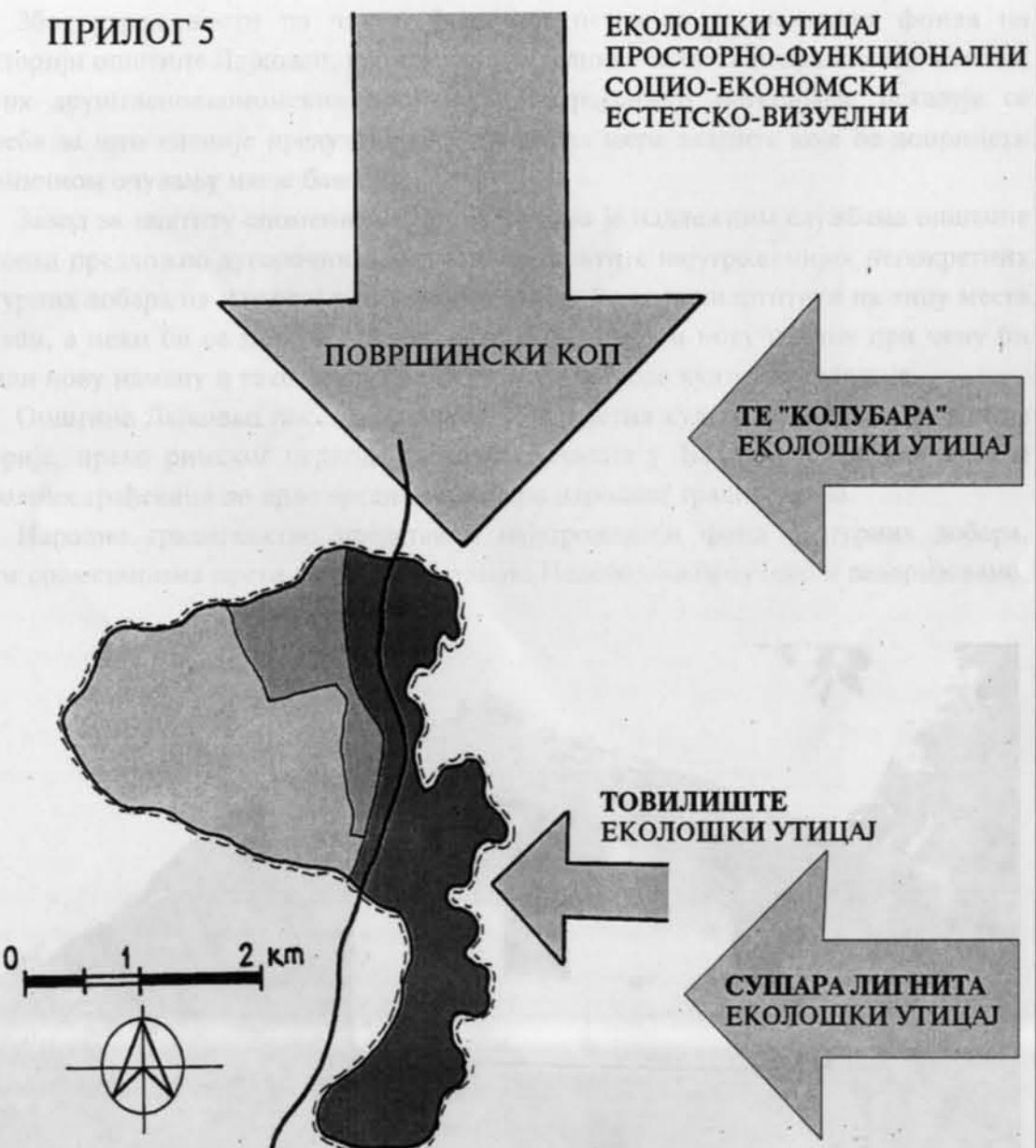
- УРБАНИЗОВАНИ ДЕО СЕЛА
- ЕКСПРОПРИСАНИ ДЕО СЕЛА
- ПОВРШИНСКИ КОП "ТАМНАВА
ИСТОЧНИ ПОЉЕ"
- АСФАЛТНИ ПУТ (ПРУГА)

СПОЉЊИ ЗАГАЂИВАЧИ И ЊИХОВ НЕГАТИВНИ УТИЦАЈ НА СЕЛО СКОБАЉ

КОНАК БУКИЋА, СЕЛО РАТКОВАЦ, ОПШТИНА ЛАЈКОВАЦ

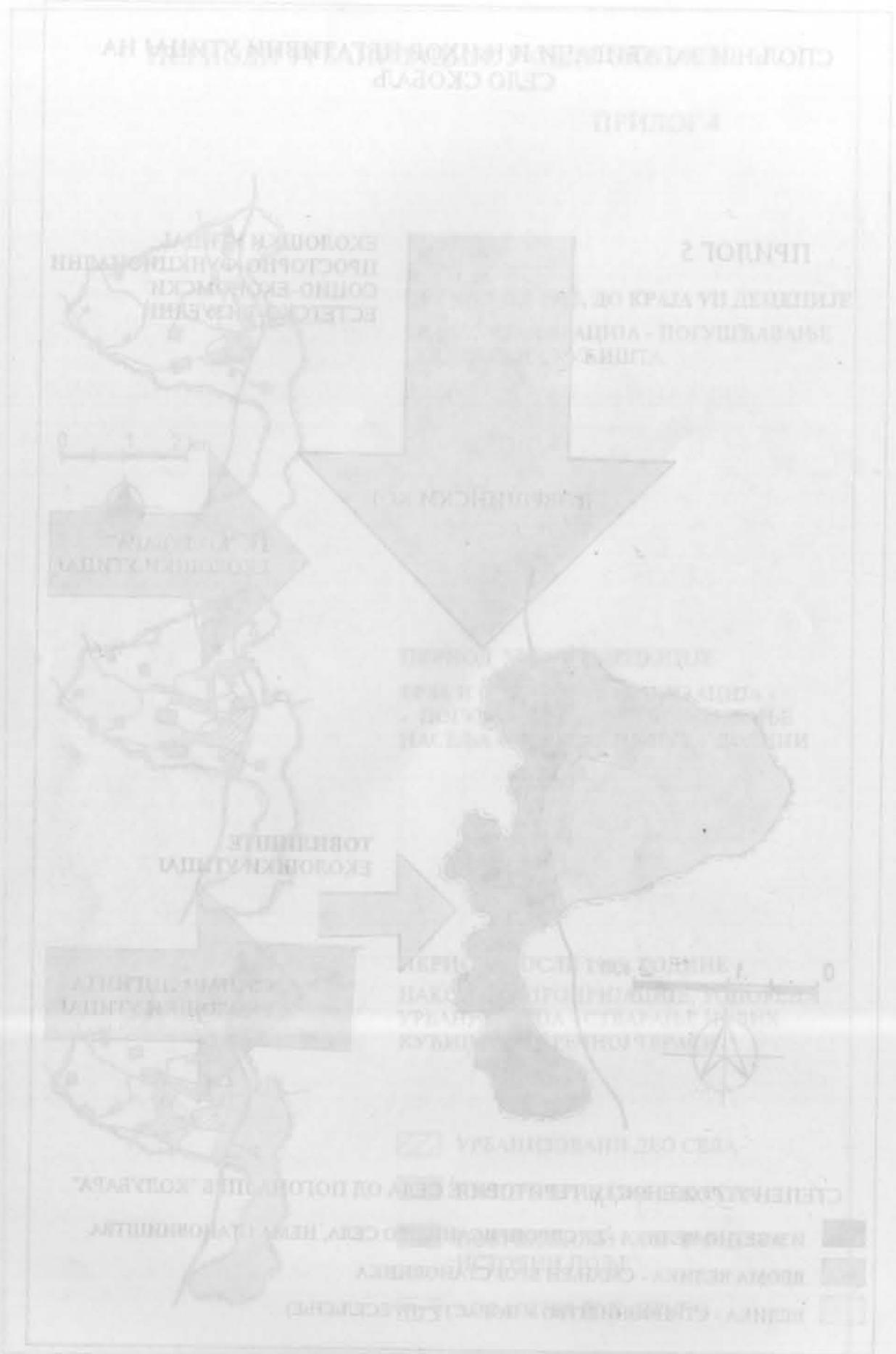
ПРИЛОГ 5

ЕКОЛОШКИ УТИЦАЈ
ПРОСТОРНО-ФУНКЦИОНАЛНИ
СОЦИО-ЕКОНОМСКИ
ЕСТЕТСКО-ВИЗУЕЛНИ

СТЕПЕН УГРОЖЕНОСТИ ТЕРИТОРИЈЕ СЕЛА ОД ПОГОНА ЛПРБ "КОЛУБАРА"

- ИЗУЗЕТНО ВЕЛИКА - ЕКСПРОПРИСАНИ ДЕО СЕЛА, НЕМА СТАНОВНИШТВА
- ВЕОМА ВЕЛИКА - СМАЊЕН БРОЈ СТАНОВНИКА
- ВЕЛИКА - СТАНОВНИШТВО У ПОРАСТУ (ПРЕСЕЉЕЊЕ)

Зорица Ђеранић

КОНАК ЂУКИЋА, СЕЛО РАТКОВАЦ, ОПШТИНА ЛАЈКОВАЦ

Због угрожености па чак и физичког нестанка споменичког фонда на територији општине Лajковац, као последице великих захвата површинских копова, наглих друштвеноекономских промена и дотрајалости материјала, исказује се потреба за што хитније предузимање различитих мера заштите које ће допринети делимичном очувању наше баштине.

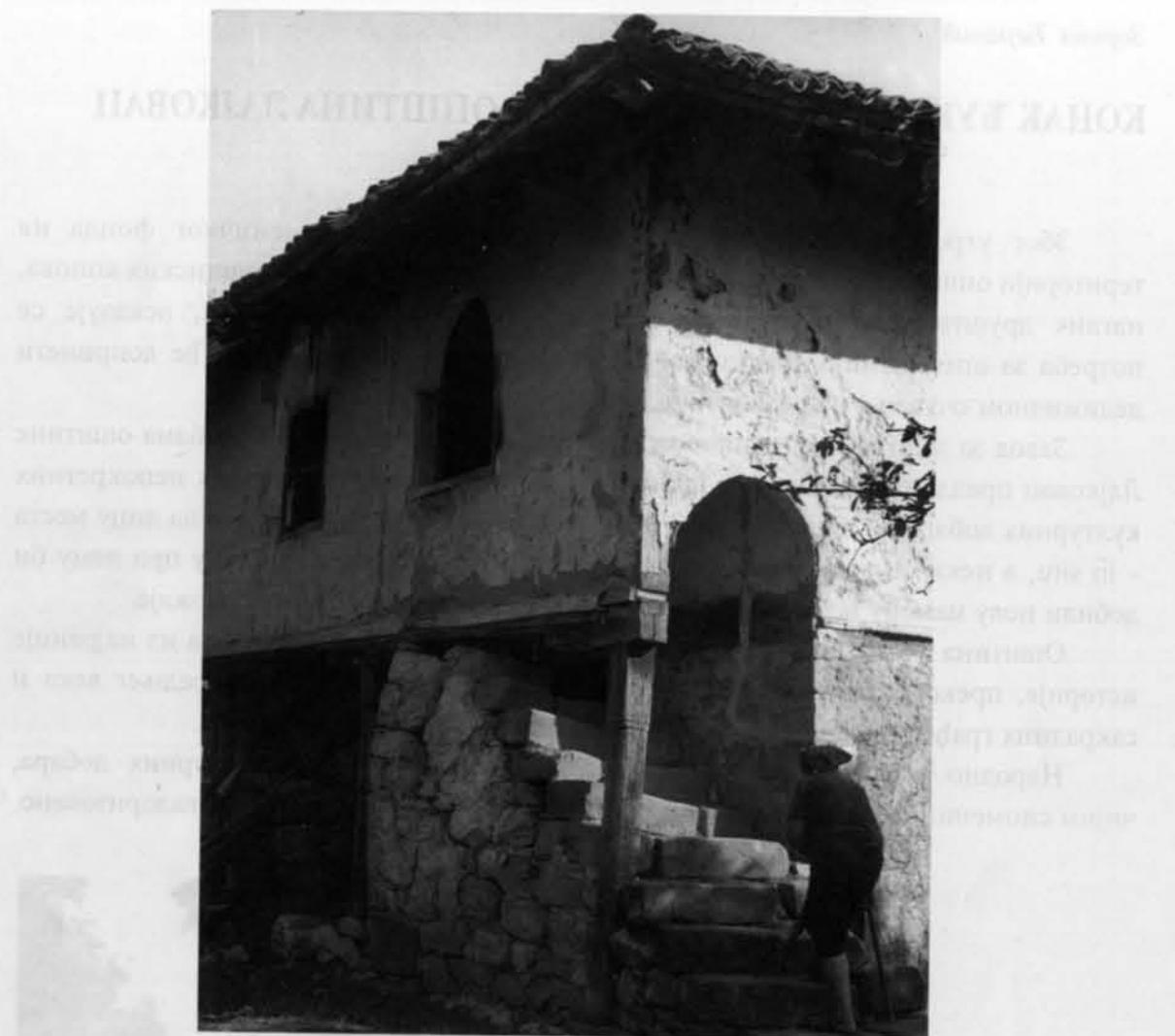
Завод за заштиту споменика културе Ваљево је надлежним службама општине Лajковац предложио дугорочни програм мера заштите најугроженијих непокретних културних добара на њиховој територији од којих ће се неки штитити на лицу места - *in situ*, а неки би се морали дислоцирати и формирати нову целину при чему би добили нову намену и тако послужили углавном за нове културне садржаје.

Општина Лajковац поседује значајна непокретна културна добра из најраније историје, преко римског периода (локалитет Анине у Ђелијама), средњег века и сакралних грађевина до врло вредних примера народног градитељства.

Народно градитељство представља најугроженији фонд културних добара, чијим споменицима прети потпуни нестанак. Недовољно проучено и валоризовано,

Сл. 1 Ратковац, конак Миломира Ђукића

Сл. 2 Ратковац, конак Миломира Ђукића

а изложено наглом уништавању заслужује посебну пажњу службе заштите и свих заинтересованих структура. Због тога је неопходно очувати део овог фонда у мери која би нам пружила основну представу о њему као делу богате и разноврсне културно-историјске баштине.

Као резултат вишегодишњег истраживања народног градитељства на територији општине Јајковац, поред правне заштите која се систематски спроводи већ неколико година, појавила се потреба за хитном физичком заштитом извесног броја угрожених споменички вредних кућа.

Конак Ђукића у Ратковцу, евидентиран је августа 1995. године, а 07. 02. 1996. године Предлог о његовом утврђивању за непокретно културно добро - споменик културе, прослеђен је преко Републичког завода, Влади Републике Србије која је по Закону и надлежна за то, а њена Одлука се очекује да буде донешена на некој од наредних заседања.

Ова репрезентативна зграда посебне намене, још при евидентирању затечена је у лошем, запуштеном стању, чemu је несумњиво највише допринело вишегодишње не коришћење његовог спратног дела. На конаку је кровна конструкција највише уништена што је довело до угрожавања других конструктивних делова.

Сагледавши околности:

- да је конак у фази рушења,
  - да годинама није у функцији,
  - да власнички односи нису правно регулисани, а да наследника има више,
  - да осим једног наследника остали нису заинтересовани за његово очување, а нису ни у могућности да финансирају било какве радове на њему,
  - да је питање дана када ће бесправно физички нестати.

Завод за заштиту споменика културе Ваљево, предложио је надлежним службама општине Лajковац да се изнађе могућност, средства, и да се ова веома вредна зграда измести на одговарајућу локацију у самом граду и да јој се одреди одговарајућа намена. Просторне могућности дислоциране зграде, идеалан су оквир за презентовање музејске поставке краја при чему ће на најбољи начин бити презентован и конак.

Први кораци на реализацији дугорочног нашег предлога заштите НКД, су већ направљени, тако да је већ одређена локација за дислоцирање најугроженијих зграда, а урађен је и предрачун за прве радове и прослеђен надлежним службама Лajковца, како би се при расподели буџета за 1998. годину одвојила средства и за ове програмске активности.

Динамику и одабир осталих вредних грађевина које се морају дислоцирати или штитити *in situ* одређиваће се накнадно у зависности од финансијских могућности заинтересованих чинилаца.

Приређују: **Божидар Крстићановић**
Босилька Томашевић

Пројектом истраживања и заштите споменичког наслеђа на подручју рударског басена Колубара, предвиђена је израда елаборате заштите вредних објеката народног градитељства. Будући да је системски истражен део подручја истражавала се потреба за очување најугроженијих објеката па је Републички завод за заштиту споменика културе урадио предлог и основне одреднице за заштиту народног градитељства под називом Програмски елементи за формирање етнотпарка Колубара. Његова израда је била обавеза Републичког завода а истовремено и захтев СО Лазаревац и ЈПРБ Колубара као инвеститора досадашњег рада. Са „Програмским елементима...“ су упознати сви заинтересовани фактори а од њихових могућности зависиће реализација овог пројекта.

ПРОГРАМСКИ ЕЛЕМЕНТИ ЗА ФОРМИРАЊЕ ЕТНОПАРКА КОЛУБАРА

Као резултат истраживања народног градитељства подручја угроженог радовима РЕИК Колубара појавила се потреба за физичком заштитом извесног броја споменички вредних кућа. Немогућност да буду очуване на месту, пре свега због потребе ширења угљенокопа, условљавају потребу њиховог спашавања измештањем. То значи да је неопходно приступити образовању етнопарка или музеја на отвореном простору као начина њихове заштите.

Ваљало би на овом месту указати на мишљење да ни један ни други назив не одражавају у потпуности смисао који има такав скуп кућа. Етнопарк је често схваћен као изложбени простор са кућама као експонатима. С друге стране, музеј подразумева научну и едукативну улогу, али не и рекреативну и туристичко угоститељску као део своје делатности. Он, такође, не испуњава услов веће анимације посетиоца преусмеравањем од пасивног посматрача у активног учесника укључењем у различите програме рада, чemu тежи савремена концепција такве целине. Чак ни сценографијом назив „старо село“ не одсликава његову реалну представу. С тога је, ипак, најцелисходнији назив етнопарк, без обзира под којим ће ужим називом деловати. Парк није само хортикултурно уређен простор већ и различит садржај тог простора - забавни парк, научни парк, археолошки парк и слично. Етнопарк је појам који обухвата сва значења: од научно едукативног, до популарно забавног и туристичко угоститељског, чак и економског, кроз разне могућности израде и обраде традиционалних производа.

Циљ формирања етнопарка је да прикаже стари сеоску кућу у њеним развојним фазама и разноврсним облицима као и помоћне зграде које су за њих

и употребу употребљаване као део сеоске културе и занатске производње. Овај заштитни објекат је уједно и споменик народног градитељства, који је уједно и уметничка вредност, али и културни и историјски споменик. Укупна површина ове куће је око 100 m², а висина је око 4,5 m. Кућа је изграђена у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

Следећи објекат је кућа из села Радовановића, која је уједно и споменик народног градитељства. Овај објекат је изграђен у традиционалном стилу, са дрвеним оквиром и каменим темељима. Унутрашњост куће је уређена у традиционални начин, са дрвеним столовима, стајама и креветима. Кућа је уврштена у списак споменичког наслеђа Србије.

везане, начин организовања кућишта - окућнице, односно, најшире гледано, да на основу мањег броја узорака изражених пренетим објектима пружи представу традиционалног села одређене области и начина живота у њему путем различитих програма анимације. Улога етнопарка се не иссрпљује искључиво у очувању народне материјалне културе исказане градитељством, занатима, домаћом радионошћу, исхраном и др. Напротив, непосредан циљ очувања традиционалне архитектуре села, пружа изванредне услове за очување народне духовне културе кроз програмске манифестације везане за обичајни живот села.

Идеални оквир етнопарка обухвата једну антропогеографску област као природно географски целовит простор означен специфичним етнокултурним обрасцем. У случају етнопарка Колубара тај простор се може проширити на Ваљевску и Шумадијску Колубару, Тамнаву и Подгорину, омеђене другом половином прошлог века као област извесних етничких особености. Окосницу тог простора чини река Колубара, одакле и долази назив етнопарку.

Као етнопарк комплексног типа, који представља традиционално градитељство одређеног простора у његовој укупности, избор објекта је одређен њиховом функционалном улогом и равномерно заступљеним типовима и варијантама израженим репрезентативним примерцима. То значи да би била представљена двodelна и трodelna полубрвнара равних зидних платана и са долапом испуштеним под стреху као варијантом специфичном за област јужно од Колубаре, трodelna чатмара са и без трема и доксата, вишеделна чатмара, позната тамнавка северно од Колубаре и, најзад, спратна гостинска кућа. Поред њих су разноврсне помоћне зграде, углавном грађене од дрвета: вајат, млекар, амбар, магаза, качара, кош, пушница, хлебна пећ и други.

Следећи важан корак, од којег зависи и организација етнопарка као целине, јесте организација кућишта. Она мора бити усклађена са временом настанка архитектонског фонда. Истражени архитектонски фонд Колубаре припада готово у потпуности XIX веку, и то најчешће његовој другој половини. Тада је, по запису једног путописца, окућница организована тако што је кућа доминантна градња око које су поређане друге помоћне зграде. Овај тип организације кућишта је најстарији и води порекло из времена досељавања. Други, зачет у време кад је први забележен, образује већи простор дворишта повлачењем помоћних зграда уз његов обод. Кућа остаје у средишту, али се и она постепено повлачи према дубини дворишта, остављајући простран средишњи простор. Такође, дворишта су увучена у воћњаке и кућа подаље од пута. Типу окућнице одговара тип села. У Колубари су данашња села настала од разбијених села старовлашког типа, па су се временом - уметањем и прирастом - згушињавала формирајући насеља друмског типа, око главног и других сеоских путева, као прелаз ка збијеном типу села.

Када је просторна организација и структура целине у питању, треба имати у виду значај њене функционалне улоге у стамбеној и култној равни. Посебан значај има центар као место прожимања више функција, зависно од тога колико је развијен.

Поред стамбене и култне, ту су и управна а потом и занатско-трговачко-угоститељска функција, представљене одређеном врстом објекта, (општинска кућа - судница, механа, ковачница и др.). Ипак, треба водити рачуна о просторној ограничености етнопарка и задовољењу потреба посетилаца.

Полазиште у формирању етнопарка везано је за избор локације. Она мора задовољавати одређене природне и инфраструктурне услове. Пре свега мора бити изолована од индустријских и других привредних постројења, рудокопа и каменолома, објекта и система техничке инфраструктуре (бране, далеководи), депонија смећа и отпадних материја као и свих других штетних утицаја који је могу угрозити и деградирати. Локација би требало да амбијентално представи природна обележја области (одлике рељефа, хидрографије, биљног покривача, осунчаност простора) и да има основну инфраструктуру (пут, вода, струја). Веома је важно да не буде превише удаљена од прометног пута и градских центара као извора посетилаца, чему би свакако допринела и близина каквог другог, туристичко рекреативног или сличног садржаја. Према изложеном, испоставља се да близина ибарске магистрале представља значајан фактор у избору локације за етнопарк.

Посебна група проблема тиче се одржавања и функционисања етнопарка. Не треба крити да је она најтежа и да захтева посебну разраду. Етнопарк подразумева радну организацију која би се старала о његовом одржавању и функционисању кроз спровођење различитих програма. Од пословне способности и маште оних који би га водили зависили би његов живот и улога.

ПОСТОЈЕЋИ ФОНД НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА - АНАЛИЗА И ТИПОЛОГИЈА -

Истражено подручје представља зону прожимања антропогеографских области: шумадијске и ваљевске Колубаре и Тамнаве. Ова одредница, установљена према рељефу и етничкој слици уобличеној у првим деценијама XIX века, утицала је на типолошку разноврсност објекта и њихову просторну заступљеност.

Евидентирани објекти хронолошки припадају распону од једног столећа. Најстарији су из прве половине XIX века, из доба стабилизације села и њиховог згушињавања, а најмлађи су с краја прошлог или почетка овог века, из времена распада задруга и преласка на инокосну породицу. Разноврсност типова и варијанти произиђе из двodelne куће. Она је представљена полубрвнаром која се у истраженом подручју јавља у две варијанте: равних зидних платана (кућа Витомира Андрића, Брајковац) и са долапима испуштеним под стреху (кућа Јелике Радовановић, Лајковац; кућа Живка Јовановића, Пепељевац). Прва је шире распрострањена и уобичајена, док је друга ређа и карактеристична за овај део Србије.

Развијеније основе од ових је троделна полубрвнара са отвореним тремом (кућа Ранимира Бугарчића, Јабучје). Њена просторна организација добијена је

поделом готово квадратне основе на два дела, од којих је кућа скраћена за трем, а друга половина подељена на две собе. Преко трема остварена је веза са кућом и гостинском собом, док је друга повезана са кућом. Полубрвнара је временом замењена чатмаром идентичне просторне структуре и организације. Од претходне се разликује по томе што је у потпуности грађена у дрвеној скелетној конструкцији са испуном од чатме. Кров је благог нагиба, покривен ћерамидом, а угаони трем ограђен. То су типичне задружне куће Шумадије прве половине и средине прошлог века (овом типу припада и накнадно дограђена кућа Гроздане Марковић из Лесковца, при чему јој је затворен трем). Варијанту овакве просторне организације представља отворени трем дуж целе стране (кућа Зорке Ђурђић, Дудовица). Троделне куће без трема, скоро квадратне основе, високог пирамidalног крова покривеног бибер црепом, са димњаком на врху, преовлађују у истраживаном подручју. Градили су их мајстори Босанци, па су назване новим осаћанкама (кућа Пантелије Машића, Каленић). Бондручне су конструкције, са испуном од чатме и ћерпића. Опека као испуна је ређа и јавља се у време када је, увођењем димњака и постављањем таванице, оџаклија претворена у салу. Описани процес сведочи о њеној прилагодљивости савременијим животним условима, због чега је послужила као кућа инокосне породице (кућа Момчила Илића, Жупањац) у време распадања задруга.

У новијој варијанти плана, створеној савременијим схватањима становања, троделна структура је организована супротно досад описаној. Сада је оџаклија подељена на два дела - кућу и собу, а другу половину заузима сала у улози гостинске собе (кућа Зорке Милошевић, Чибуковица и Анђе Милошевић, Барзиловица). Има случајева да је и сала дељена на две просторије, чиме је добијена четвороделна кућа (Томислава Бабића, Ц. Јабука) подсећајући на просторно решење виђено у појединим гостинским кућама.

Троделна кућа формирана је из дводелне и додавањем просторија уз „кућу“ наспрамно соби, тако да кућа заузима средњи део између две собе повезујући их међусобно и са спољном средином. Ово решење омогућавало је повећање просторне структуре и поједностављавало комуникацију. Потом је једна соба дељена на две, а друга је задржавала функцију гостинске собе или сале (кућа Младена Станаrevића, Лончаник и Малише Живојиновића, Стрмово). Деобом сале на две собе добијена је петodelna кућа симетричне основе (кућа Јордана Станишића, Придворица).

У просторно најразвијеније и најновије по настанку спада кућа назvana тамнавка. Настала је подужном поделом правоугаоне основе на два дела, од којих је један оџаклија - сала скраћена за једну собу, а други издељен на три собе повезане преко оџаклије међусобно и са спољном средином (кућа Милете Никовића, Лончаник). Ова просторна шема створена је и накнадним бочним додавањем двеју соба уз троделну кућу (кућа Николе Кузмановића, Црвена Јабука). У овај тип куће могла би се, мада као плод обнове, сврстати и кућа Илића из Непричаве. Међу највећим по димензијама и најстаријим по настанку, она је задржала подужну поделу правоугаоне основе, карактеристичну за троделне куће формиране деобом простора,

али се њена првобитна просторна структура и организација поуздано може утврдити тек накнадним истраживањем. По историјским и архитектонским вредностима, морала би бити сачувана и истражена.

Две куће, по просторној структури међу најразвијенијим, а по времену градње најстаријим, настале су као плод замисли спајања двеју кућа у једну. Прва (кућа Драгише Читаковића, Г. Мушић) је формирана додавањем троделне куће (у низу соба, оџаклија, соба) уз подужну страну полубрвнаре, при чему је добијена целина квадратне основе и пирамidalног крова покривеног ћерамидом, међусобно и са спољном средином повезана по оси која пролази кроз двоја наспрамна врата полубрвнаре и наставља се на врата оџаклије. Друга (кућа Лоле Димитријевића, Лесковац) је настала као интегрални конструктивни склоп, подужном поделом правоугаоне основе на два, а попречном на три дела, при чему је добијено 6 просторија од којих две чине засебну целину - кућу, а 4 остale повезане међусобно кружним током око централног оџака, другу - оџаклију. Обе целине међусобно су повезане вратима између куће и оџаклије која свака за себе има директну везу са спољном средином.

Посебну врсту представљају гостинске куће. На њихову посебност указују и називи „башкалук“ или „одвојац“, настали као изрази којима се смишо појма кућа не мења, будући да је за њу везан најисконскији симбол породице (куће) - огњиште. Зато у одвојцу огњиште ни по величини ни по улози није исто са оним у кући, служећи углавном као ложиште за пећи. И у градитељско функционалном смислу оне су посебне. То су спратне зграде квадратне основе, са подрумом у приземљу и стамбеном зоном на спрату, а служе за примање гостију и прославу породичних празника и свечаности. Гостинске куће поседовали су најимућнији и најугледнији сеоски домаћини: трговци, кметови и свештеници, по чему су постали статусни симбол власника. У селу Ратковцу код Лајковца снимљене су две гостинске куће, обе са испуштеним спратним делом изнад улаза у подрум као карактеристичним елементом. Из трема, формираног пред подрумом, остваривана је веза са спратом преко степеништа постављеног уз зид подрума. У примеру гостинске куће Томислава Марковића степениште је накнадно извучено испод трема и додано уз зид спратног дела изградњом стајалишта покривеног надстрешницом, условљавајући на том месту пробијање врата. План ове куће остварен је тако што уски ходник, у улози оџаклије, дели основу спрата на две собе с једне стране од треће, која је највећа и у функцији гостинске. Гостинска соба је скраћена за ширину диванхане (на коју се пело степеништем), отворене према ходнику. Овакав план је сличан са, млађим по настанку, конаком Радосава Радића у М. Борку. Друга гостинска кућа, Драгана Ђукића, концепцијски је слична оџаклији Димитријевића из Лесковаца. Крстообразном поделом квадратне основе спрата добијене су четири просторије са централним масивним оџаком заротираним тако да су у собама засечени углови ради једноставнијег прикључења пећи, њиховог ложења и одвода дима. Најмања просторија је оџаклија, преграђена на ћилер *оставу“ (чија је ширина одређена

дужином степеништа којим се из приземља, уз зид подрума, пење у оџаклију). Веза просторија остварена је преко оџаклије и гостинске собе.

Губљењем функције изазване променом породичне структуре и организације као и врсте и начина привређивања, помоћне зграде (вајати, амбари, магазе, кошеви, млекари, качаре, пушнице, хлебне пећи и др.), углавном грађене дрветом, у великој су мери уништене. Више су се задржале магазе, кошеви и хлебне пећи као одлика развоја земљорадње. Евидентирани су веома вредни објекти сваке од наведених врста.

Воденице на Колубари спадају у најразвијеније објекте ове врсте. Грађене су попречно на јаз или речно корито тако што је вода зајажена стварајући пад за покретање витла. Веће воденице, грађене преко целог речног корита са по десетак воденичних места, представљају праве зачетке индустрије. Данас су поредовничке, а у време подизања у власништву најимућнијих појединаца, о чему сведоче њихови називи: Протина воденица (Проте Матеје Ненадовића у Бргулама - у разрушеном стању), Јолића, Брдарића, Илића, и др.

Посебну пажњу заслужују гробља и белези крај пута, који су недовољно истражени. По симболици, форми и декорацији као и по натписима, они представљају богате изворе различитих података о обичајима, схватањима, веровањима, друштвеноисторијским збивањима и личностима које су у њима учествовале. Неке од тих личности су веома познате и заслужне у стварању новије српске историје. Као илустрацију, поменућемо неколико примера. На тзв. „Мађарском гробљу“ у Скобаљу је гроб Лазара Живановића, којег је у крчевини убио извесни Исаја 1780. године, подсећајући на време насељавања и заузимања земље крчењем. На гробу Радована Седића, умрлог 1832. године у 52. години живота и сахрањеној крај цркве у Јабучју, пише да је био главни водени трговац што је, по једном тумачењу, означавало човека који је трговао целепима говеда са Приморја. У овом случају није искључена могућност да је у питању трговина чопорима свиња на остружничкој, палешкој или митровачкој скели. На гробљу у Каленићу је надгробни споменик Петра Живановића, који је за време Карађорђа био капетан 4 године, а за време кнеза Милоша нешто мање. Његов отац Живан је, по сећању Проте Матеје, као момак кнеза Алексе, у потери против хајдука у селу Скобаљу ранио Карађорђа у руку, због чега је овај остао мало сакат. На сечу кнезова подсећа споменик кнеза Станоја из Зеока, крај пута у приватном дворишту у истом селу, којег је осветио синовац Никола, како пише на његовом споменику на месту званом Црквине у Барошевцу.

МАТЕРИЈАЛИ И КОНСТРУКТИВНИ СИСТЕМИ

На свим анализираним објектима употребљен је природан материјал - камен, дрво, земља креч, плева и чекиње. Темељни и подрумски зидови су грађени од ломљеног камена у блатном или кречном малтеру. Зидови приземља су од дрвета

(талпи или брвна, греда, стубова, косника...) печене или непечене цигле, малтерисани блатним или кречним малтером са додатком плеве или чекиња. Међуспратна, таванска и кровна конструкција су од дрвених елемената, а кровни покривач шиндра, даска, ћерамида и бибер цреп.

И за обраду ентеријера употребљени су исти материјали. Подови су од набијене земље, даске или опеке. Зидови су дрвени, у „кући“ полубрвнаре, док су у свим осталим стамбеним просторијама малтерисани кречним или блатним малтером. Таванице су малтерисане, а само у малом броју случајева су дрвене - шашовац.

Код свих објеката су по ободу темељних или подрумских зидова положене дрвене греде, темељаче - на којима су формирана зидна платна. Код полубрвнара над једном половином - део „куће“ - формирана су три спољна зидна платна од тесаних или резаних талпи (брвна) које су ухртene или унисане у стубове на угловима, а над другим делом је формирана соба са четири зида, грађена у бондручној конструкцији. Код свих осталих стамбених објеката зидови су такође бондручни, са стубовима, косницима и кратким хоризонталним гредицама (између темељача и венчаница) као примарним елементима конструкције и испуном која се разликује од објекта до објекта - чатма (тесана шипила са преплетом од танких тесаних „цепки“ или прућа), печена или непечена цигла и ломљени камен (јединствен случај на овој територији - кућа Илића у Непричави).

Међуспратну конструкцију чине тавањаче на невеликом међусобном растојању, које су ослоњене на зидове подрума. Уколико су тавањаче великог распона, онда се на њиховој средини појављује подвлака коју носи један или три стуба са јастуцима.

ПРЕДЛОГ ЗАШТИТЕ АНАЛИЗИРАНИХ ОБЈЕКАТА

Већина анализираних објеката је ван функције и у врло дерутном стању. Неки су чак напуштени. Њихов опстанак је немогућ без дислоцирања на једно место на којем би били обновљени и под сталним надзором. То је неопходно учинити и због најадекватнијег начина њиховог представљања публици. Народно градитељство, поред естетских, има и друштвено историјске вредности, јер представља сведочанство развоја народне културе. Као такво оно има значајну образовно васпитну улогу, која се најупечатљивије стиче контактом са конкретним примерима. Како се до данас овом делу културне баштине није поклањало доволно пажње, сасвим је разумљиво што смо окружени великим бројем, пре свега индивидуалних објеката за становање и одмор без естетских вредности, што је последица, између остalog и прекинуте градитељске традиције. Чини нам се да би савремени инвеститори и градитељи применом традиционалних градитељских искустава као што су, између остalog, избор локације, однос према тлу и суседу, оријентација објекта и друго, допринели квалитетнијем животу и култури становања. Некада

веома важни фактори при градњи куће и формирању домаћинства данас су изгубили значај, што се нарочито види код савремених, спонтано насталих насеља.

Основни начин заштите објекта са споменичким карактеристикама је *in situ*, када се споменик штити у свом природном окружењу. На жалост он није увек могућ. Стамбени објекти углавном не задовољавају савремене захтеве власника, па их они због тога напуштају, а претворени у музејске експонате без живота, удаљени једни од других, од саобраћајница и туристичких центара, осуђени су на убрзано пропадање. Због сличних разлога у Шведској је у осмој деценији прошлог века остварена идеја о премештању таквих објекта на једно место - „музеј Севера“, по делу Стокхолма у којем се налази, прозван Скансен који је до наших дана служио као термин за етнопарк. Од тада је готово цела Европа прихватила исти начин, као један вид заштите народног наимарства, јер је нагла индустријализација претила да уништи мноштво вредних грађевина.

На подручју наше земље, након неколико неуспешних покушаја оснивања оваквих институција једино је у музеју Старо село у Сирогојну, са 40 објеката, успешно остварен овакав вид заштите захваљујући радној организацији која се о њему стара.

С обзиром на врсту већ напуштених објекта - Тамнаве, Ваљевске и Шумадијске Колубаре - распрострањеност на терену и непостојање могућности њиховог укључења у савремени живот, као услова опстанка, уколико се заштите *in situ* врло брзо би пропали. Зато сматрамо да би за већину ових вредних грађевина најпогоднији начин заштите била дислокација. За то је потребно одредити најпогоднију локацију на којој је могуће представити све врсте и типове објекта са споменичким карактеристикама обрађеног подручја које смо напред анализирали. Дислоцирани објекти са етнографским поставкама организовани у Музеј народног градитељства и живота, идеалан су оквир за презентовање традиционалних делатности овдашњег становништва. У етнопарку као живом организму, могуће је организовати и продају производа заборављеног сеоског занатства. Ове активности би се одвијале у амбијенту из прошлог века, што би остављало назабораван утисак на већину посетилаца. Музејски објекти би на овај начин били блискији публици, јер не би били само експонати за гледање, већ простор у коме се може осетити и дух прошлости. Овако организована целина, поред културолошког и образовног, може имати и економски ефекат, што је искуство сличних музеја у Европи.

КАТАЛОГ ОБЈЕКАТА ЕВИДЕНТИРАНИХ ЗА ЕТНОПАРК

КУЋА ВИТОМИРА АНДРИЋА (Брајковац) - Саграђена је око 1870. године као двodelna полубрвнара, са четвороводним кровом благог нагиба и дубоких стреха. Покривена је ћерамидом испод које је шиндра. „Кућа“ је у талпама које су на угловима „ућертене“, има двоја наспрамних врата, отворено огњиште изнад кога је у таванском простору широки пирамidalni оџак и један од ретких сачуваних елемената ентеријера - долап у углу. Други део куће је соба чији су зидови урађени у бондрук конструкцији, са испуном од чатме. На соби су и три мала квадратна прозора са дрвеним капцима, на сваком спољном зиду по један, што је такође ретко сачуван елемент. Иако је руинирана, има сачувану оригиналну структуру и већину аутентичних архитектонских елемената. Данас је напуштена.

Сл. 1 Брајковац, кућа Витомира Андрића

КУЋА ЖИВКА ЈОВАНОВИЋА (Пепељевац) - У селу за које предање каже да је име добило по томе што су га Турци спалили сачувана је полубрвнара из прве половине XIX века. Грађена је без подрума у комбинованој технички брвнарског и бондручног начина градње, при чему је доња половина зидних платана „куће“ од ућертених талпи, а горња од вертикално унизаних шашоваца. Кров је четворосливан, наглашено испуштене стрехе, покривен ћерамидом, са доминантним димњаком на

Сл. 2 Пепељеван, кућа Живка Јовановића

врху. Дводелног је плана и мањих димензија али солидне грађе и градитељског умећа. Бројни детаљи (масивни димњак, широка струха, део зидног платна од шашоваца, долап испуштен под струху, наћве уградјене у талпе „куће“, велики плетени димњак изнад отвореног огњишта постављеног уз зид собе), чине је веома сликовитом и архитектонски богатијом од типичне западносрбијанске полубрвнаре коју она представља. Иако је ван основне функције у доста добром је стању.

КУЋА ЈЕЛИКЕ РАДОВАНОВИЋ (Лајковац) - Подигнута средином прошлог века кућа Ј. Радовановић се налази у самом Лајковцу, окружена новоподигнутим спратним зиданицама. То је мања дводелна полубрвнара-получатмара са „кућом“ и једном собом уз чији је преградни зид постављено отворено огњиште са оцаком пирамidalне конструкције од плетера за одвод дима према зиданом димњаку у врху крова. Поред двоја улазних врата, на бочним странама „куће“ уградјена су два долапа који су са спољне стране подупрти танким косницима и затворени вертикалним шашовцима који додирују косу кровну конструкцију. Са унутрашње стране, постављена су на оба долапа по двоја малих врата једноставне конструкције. Њихова намена, за смештај посуђа, представља претечу данас модерних кухињских плакара указујући на промишљеност и далекосежност архитектонских решења народних

Сл. 3 Лајковац, кућа Јелике Радовановић

градитеља. Доњи део конструкције „куће“ чине по три ућертене масивне талпе које належу на велике греде темељаче. Горњи део конструкције је затворен вертикално унизаним шашовцима и долапима. Између источних врата и преградног зида уградјен је још један мањи долап у који су смештани судови за воду. Кућа је покривена ћерамидом испод које јешиндри или се по зарезима на венчаници види да је првобитно имала стрм кров покрiven шиндром.

Иако се кућа користи за становање ипак је, због неодржавања, део кровне конструкције оштећен и угрожава друге конструктивне делове.

КУЋА ТОМИЋА (Стубо) - Подигнута у другој половини XIX века полубрвнара породице Томић спада међу најлепше примере народног градитељства. Квадратне је основе, грађена на равном тлу, високог пирамidalног крова покривеног бибер црепом на чијем врху је зидани димњак са лучним отворима. Припада осаћанском типу куће коју је судећи по складним пропорцијама и лепим и зналачким конструктивним решењима градио веома вешт мајстор. Посебан утисак оставља „долап“ испуштен под струху са све три стране „куће“ и подупрт лучним косницима.

Кућа је напуштена и у веома лошем стању.

Сл. 4 Стубо, кућа Томића

КУЋА ДРАГИШЕ ЧИТАКОВИЋА (Горњи Мушић) - Везана је за имена кнеза Јована Читака и његовог сина Петра, познатих личности из времена Устанака, чије је презиме дошло од надимка који је означавао писменог человека. Кућа Читаковића спада међу најстарије куће не само у Ваљевској Колубари чиме је стекла статус и у ширем окружењу села. Настала је спајањем троделне чатмаре и двodelне полубрвнаре формирајући кућу типа конака. Квадратне је основе, подигнута делом над двојним подрумом, бондручне конструкције осим „куће“ грађене брвнима, пирамidalног крова покривеног ћерамидом на чијем врху је, као посебно обележје знатно у даљој прошлости, постављена „јабука“ - кружни завршетак од дрвета. Веома упечатљиво делују долапи на „кући“, лево и десно од улазних врата, испуштени ван основне равни спољњег зида под широку стреху, подупрти танким дрвеним косницима. У „кући“ је отворено огњиште повучено од преградног зида собе према средини просторије а сачувана је и посебна пирамidalна конструкција за одвођење дима изнад огњишта према зиданом димњаку.

Кућа Читаковића је изузетно вредан пример народног градитељства на коме се јасно сагледава хоризонталан развој стамбеног простора, од двodelне ка сложеној основи насталој у каснијој фази коришћења зграде. У веома лошем је стању.

Сл. 5 Горњи Мушић, кућа Драгише Читаковића

Сл. 6 Лесковац, кућа Гроздане и Небојше Марковић

КУЋА ГРОЗДАНЕ И НЕБОЈШЕ МАРКОВИЋ (Лесковац) - Подигнута је половином XIX в. као приземна кућа на ниским темељним зидовима од ломљеног камена, бодручних зидова, четвороводног крова, покрivenог ћерамидом. Спада у тип троделне шумадијске чатмаре са доксатом који је накнадно затворен и с његове бочне стране додан део са две собе. Подови у кући су од цигле а таванице од коленика. У „кући“ је сачувано отворено огњиште и широки димњак од плетера облепљеног блатом. Мада јој је доградњом промењен габарит и изглед она је готово у потпуности сачувала првобитни конструкцијски склоп.

Кућа данас има секундарну улогу.

КУЋА ЈЕЛИКЕ РАНКОВИЋ (Рудовци) - По предању настанак ове куће везан је за попа Ранка Митровића за којег је забележено да је био један од покретача Другог устанка. Поједини извори наводе да су се у поп Ранковој кући састале народне старешине са кнезом Милошем и договориле о подизању Устанка. То би значило да је кућа постојала почетком XIX века. Поуздано је да је из прве половине XIX века јер по типу припада том времену.

Грађена је делом над подрумом у дрвеној скелетној конструкцији са испуном од чатме. Кров је блажег нагиба, покривен ћерамидом испод које су цепане дашчице. Просторна структура је четвороделна. Састоји се од „куће“, две собе и доксата који је накнадно зазидан. На његово постојање указује резбарени угаони стуб. Све просторије имају подове од земље и таваницу од шашоваца. У кући је постојао плетени димњак изнад отвореног огњишта постављеног уз зид собе. Кућа Ранковића представља веома вредан и ретко сачуван пример шумадијске варијанте моравског типа куће.

КУЋА ДАМЈАНОВИЋА (Зеоке) - Досељени у другој половини XVIII века из околине Пљеваља, Дамјановићи чувају предање да су се из ове куће разгранале све остale сродничке куће у селу, што само по себи говори о њеној старини. Свакако је настала у првој половини XIX века. Правоугаоне је основе делом подигнуте над подрумом. Грађена је бодрук системом са испуном од чатме. Кров је благог нагиба покривен ћерамидом. Кућа је, деобом, подужно подељена на два дела или су сачувани сви битни детаљи који указују на њен првобитни просторни склоп који се састојао од „куће“, собе, ћилера и доксата. (На југозападном зиду је обраћен стуб по чему се види да је ту био доксат. У „кући“ се види греда темељача а у соби ужебљена тавањача, које заједно указују на ширину доксата. На јужној страни зазиданог доксата сачуван је оригинални прозор са дрвеним решеткама и тд.). Таванице у просторијама су биле од шашоваца а подови од земље. У кући је било отворено огњиште са широким плетеним димњаком изнад. Начин градње и материјал куће Дамјановића карактеристичан је за средину у којој се налази док је просторни склоп подударан кућама брвнарама краја из којег су досељени њени власници. Кућа је ван функције и веома руинирана.

Сл. 7 Зеоке, кућа Дамјановића

КУЋА ШИЉЕ ПАУНОВИЋА (Барошевац) - Подигнута средином прошлог века, на врло стрмом терену искоришћеном за простран, висок подрум који обухвата готово две трећине основе куће. Зидан је ломљеним каменом, са лучним отвором за врата помереним према углу зидног платна. Кућа је квадратне основе грађена у бодруку са испуном од чатме. Кров је доста испуштене стрехе, покривен бибер црепом. Унутрашњи простор је четвороделан, добијен поделом основе на два дела са по две просторије: „кућом“ и собом и две собе. Под у „кући“ и соби је од цигле, док је у собама над подрумом од даске. Таванице су од косо сложених шашоваца у виду рибље кости. У кући је отворено огњиште уз зид собе, ојачан због пламена, изнад којег је плетени димњак постављен на тавањаче. Уз огњиште су угеђене покретне вериге. Као и друге стваре куће и ова је временом преправљана. Мања соба, изнад улаза у подрум, била је првобитно доксат што се јасно види по конструкцији са које је отпао малтер. Има основа за предпоставку да је испред улаза у кућу био плитак трем из којег се улазило и на доксат, односно, да је кућа првобитно била троделна и да се састојала од „куће“, собе и доксата. Кућа Пауновића је особене просторне концепције која доста подсећа на извесне гостинске куће западне Србије. Напуштена је и доста руинирана.

Поред куће је леп млекар од тесаних дасака са профилисаним летвицама за вентилацију.

Сл. 8 Барошевац, кућа Шиље Пауновића

КУЋА ПАНТЕЛИЈЕ МАШИЋА (Каленић) - Припада новијем типу осаћанске куће грађене у другој половини XIX века. Квадратне је основе, подигнута на каменим темељима, грађена у бондрук систему са испуном од чатме, стрмог пирамidalног крова, покривеног бибер црепом, на чијем врху доминира масиван зидани димњак са четири лучна отвора. Троделне је просторне структуре добијене поделом основе на два дела од којих један заузима „кућа“ а други, две собе. „Кућа“ је са двоја наспрамних врата, отвореним огњиштем уз зид собе и плетеним димњаком ослоњеним на тавањаче. Под у „кући“ и једној соби је од земље а у другој, поплочен циглом. Таваница у „кући“ је од шашовца а у собама од ваљка. Мада је ван функције и неодржавана у потпуности је задржала изврни конструктивни склоп.

КУЋА МЛАДЕНА СТАНАРЕВИЋА (Лончаник) - Кућа старе и разгранате породице Станаревића подигнута је крајем прве половине XIX века. Грађена на равном терену, она је изразито правоугаоне основе, зидова у бондрук систему са испуном од чатме, високог, доминантног крова покривеног бибер црепом. Унутрашњи простор је четвороделан, добијен поделом основе на три дела од којих је средишњи најужи и у функцији „куће“, други, подељен на већу и мању собу, а трећи, у улози гостинске собе. „Кућа“ има двоја наспрамних врата са лучним дрвеним надвратницима. Уз зид собе је отворено огњиште изнад којег је широки димњак од

Сл. 9 Каленић, кућа Пантелије Машића

плетера. Под је од цигле а таваница од нутованих дасака. У собама су подови земљани а таваница од ваљака изнад којих је шашовац прекривен земљом.

Кућа Станаревића представља развијену задружну кућу старијег типа карактеристичну за равничарске делове северозападне Србије. Данас је ван основне функције.

КУЋА МИЛЕТЕ НИНКОВИЋА (Лончаник) - Позната као конак, у којем се окупљало село на игранке, кућа стариначке породице Нинковића, раније зване Бушељаговићи (Бушиновићи), подигнута је у првој половини XIX века. И о њој, као и о појединим другим вредним старим кућама, постоји предање да су се сви Нинковићи из ње разгранили. Грађена је као приземна грађевина на равном терену, бодручне конструкције са испуном од чатме. Високог је крова покривеног бибер црепом. Петodelna просторна структура остварена је подужном поделом основе на два дела од којих један заузима пространа оџаклија (сала) и гостинска соба, а други, три собе различитих димензија, међу којима је највећа стајаћа. Све собе су засебне, повезане преко оџаклије међусобно и са спољном средином. У оџаклији је зидано огњиште. Подови у целој кући су земљани а таванице од коленика.

Кућа Нинковића представља старији тип развијене сеоске куће познате као тамнавка. Ван основне је функције.

Сл. 10 Лончаник, кућа Милете Никовића

КУЋА ЗОРКЕ ЂУРЂИЋ (Дудовица) - У селу које је своје природне погодности знало да искористи за туристичку понуду у првој половини овог века, као што је то чинио предузимљиви власник хотела Станишић, подигнута је у другој половини XIX века кућа имућне и велике породице Ђурђић. Саграђена је на осами, на окрајку брда чији је пад искоришћен за велики подрум зидан ломљеним каменом са каменим лучним улазом на бочној страни. Зидови су у бондручној конструкцији а кров покрiven ћерамидом испод које је шиндра. Унутрашњи простор деобом је подељен на две функционалне целине али је евидентно да је првобитно био троделан. Састојао се од „куће“ са упечатљивим, зиданим огњиштем изузетних димензија, и две собе, већом и мањом. Подови у „кући“ и већој соби су од опеке старијег формата, док је у мањој соби под дашчани. Таванице су од приковаца облепљених блатом и окречених. Кућа Ђурђића је велика и изузетно пространа троделна бондручара, зидана над подрумом, са отвореним тремом дуж улазне стране који је накнадно делом зазидан. Напуштена је.

КУЋА ЛОЛЕ ДИМИТРИЈЕВИЋА (Лесковац) - Кућу је подигао поп Илија Димитријевић, досељен из Шиљаковца од старе породице Јеремића, средином XIX века. По предању настала је на крчевини. Грађена је са идејом симбиозе конака и дводелне куће као приземна градња, правоугаоне основе, постављена подужно на

Сл. 11 Дудовица, кућа Зорке Ђурић

Сл. 12 Лесковац, кућа Лоле Димитријевића

терен у благом паду. Интегралног је конструктивног склопа изведеног у бондрук систему са испуном од черпића. Покривена је ћерамидом испод које су цепане дашчице. Просторна структура је шестоделна, добијена подужном поделом правоугаоне основе на два, а попречном на три дела. Организована је у две, међусобно повезане функционалне целине. Прва целина, од четири просторије груписане око централног заротираног оџака (у пресеку соба), са ложиштем у оџаклији и прикључцима за пећи у собама, и друга, двodelna: „кућа“ и соба. У „кући“ је отворено огњиште уз зид собе са ложиштем за пећ у соби. Изнад огњишта је масивни димњак од плетера. Све просторије су међусобно повезане а оџаклија и „кућа“ са спољном средином. Подови су земљани осим у гостинској соби у којој је даска, У њој је, крај источног прозора, мала ниша - иконлук, место за икону и кандило. Таванице су од коленика а само у „кући“ од шашоваца. „Кућа“ је опремљена полицом и долапом.

Данас је ван основне функције.

КОНАК ВАСИЛИЈА МАРКОВИЋА (Ратковац) - Подигнут је у другој половини XIX века као зграда посебне намене која служи за примање гостију - намерника коначара или узваника о свечаним данима породичних празника породичних празника. Грађен је над подрумом, испуштеног спратног дела који носе

Сл. 13 Ратковац, конак Василија Марковића

дрвени стубови, са четворосливним кровом покривеним ћерамидом. План квадратне основе решен је средишњим ходником са функцијом оџаклије, отвореним према угаоној диванхани, који дели простор за ноћење - две собе - од простора за обедовање - простране трпезарије. Кућу као ова имале су само најимућније и најугледније сеоске породице поред стајаће куће.

КОНАК МИЛОМИРА ЂУКИЋА (Ратковац) - Сачуван у неизмењеном облику конак Ђукића је подигнут као гостињска кућа у другој половини XIX века. По предању подигао га је председник општине Топличке Јанко Ђукић тако да је за његову градњу цела општина вукла камен. Грађен је над подрумом од ломљеног камена са спратним делом у бондрук систему испуњеног чатмом, четворосливног крова покривеног ћерамидом. Изнад улаза у подрум, ослоњен на четири дрвена стуба, је испуштен део спрата, за ширину степеништа којим је остварена веза са приземљем. Унутрашњи простор је петodelan. Сатоји се од четири просторије: оџаклије и три собе груписане око централног, заротираног, димњака и оставе као пре-грађеног простора оџаклије. Конак је ван функције и доста руиниран, пре свега кров.

Сл. 14 Ратковац, конак Миломира Ђукића

МИШАНА ИЛИ СУШАРА ЗА ШЉИВЕ, (Жупањац) - Веома је руинирана, али су сви елементи, осим леса и вратанаца, сачувани. Имала је 12 леса, са два ложишта и велики притремак на два стуба, па се убраја у веће објекте ове врсте. Темељни зидови и банак су рађени од ломљеног камена у блатном малтеру. На

темеље належу дрвене темељаче које носе бондрук конструкцију чија је испуна од ћерпича. Кров је четвороводан, а кровни покривач је бибер цреп.

МЛЕКАР ЗОРКЕ МИЛОШЕВИЋ (Чибутковица) је једнodelна дрвена грађевина, са кровом стрмог нагиба покрivenог бибер црепом. Грађен од масивних ућертених талпи у доњој зони зидова а у горњој од вертикално унизаних шашоваца. Део тавана је затворен шашовцима, а други део је отворен ка кровној конструкцији. Под је земљани. Уз зидове су постављене полице за карлице и остale судове потребне за прераду млека.

Сл. 15 Чибутковица, млекар Зорке Милошевић

МАГАЗА РАЈНЕ ПЕРЛИЋ (Дудовица) - Добро је очуван пример магазе са тремом. Дрвени део грађевине носе ниски темељни зидови од ломљеног камена. У греде темељаче учепљени су стубови у које су унизане талпе. И стубове трема носи дрвена греда која належе на ниски зид који није у вези са осталим каменим зидовима. Под у трему је земљани, а таваница је од шашоваца унизаних између тавањача. Под у магази је дрвени, а таванице нема. Уз зид наспрам улазних врата су пресеци или окна за жито. Основна конструкција пресека су стубићи између којих су унизане кратке талпе. Кров је четворосливан, необично стрмог нагиба, због чега је стреха мала, а покривач је бибер цреп.

Сл. 16 Дудовица, магаза Рајне Перлић

Сл. 17 Пепељевач, качара Теклије Лукић Теодофиловић

КАЧАРА ТЕКЛИЈЕ ЛУКИЋ ТЕОФИЛОВИЋ (Пепељевац) - Ова качара већих димензија правоугаоне је основе, а по облику је врло распрострањена у западној Србији и могло би се рећи да представља типско решење. У масивне темељне греде које леже директно на тлу учепљено је десет дрвених стубова који носе удвојене венчанице и пет тавањача са окагачом. Стубови су на половини висине прстенасто обавијени хоризонталном гредом-„појасом“ са уобичајеним резбареним мотивима. Из над је четвороводна кровна конструкција блажег нагиба, са ћерамидом као кровним покривачем. У доњој зони је постављено по пет хоризонталних талпи које улазе у ужљебљене стубове. Горња зона је затворена вертикалним шашовцима, а цела конструкција је укрућена косницима. Зграда има једна широка двокрилна врата, са средишњим стубом који може да се помера када се уносе каце. Сачувана је у потпуности.

АМБАР ЖИКЕ ПЕТРОВИЋА (Паљуви) - Представља старији тип западносрбијанских амбара грађених на ћерт, тросливног крова испуштеног изнад забата на којем су врата. Има шест пресека уклопљених у конструкцију зида. Покрiven је бибер црепом а првобитно шиндром.

Сл. 18 Паљуви, амбар Жике Петровића

КАЧАРА СВЕТОЛИКА ПАНТЕЛИЋА (Барошевац) - Грађена од чатме ујакој дрвеној конструкцији, крова покривеног ћерамидом испод које је шиндра. Великих димензија и изузетне грађе.

Сл. 19 Барошевац, качара Светолика Пантелића

Сл. 20 Мирosalци, млекар Веселина Ранковића

МЛЕКАР ВЕСЕЛИНА РАНКОВИЋА (Мирошница) - Грађен од масивних тесаних талпи на ћерт са тесаним стубићима за вентилацију.

МЛЕКАР ДРАЖИЋ МИЛАНА (Трбушница) - Веома сликовит, мањих димензија, са тремом.

Сл. 21 Трбушница, млекар Милана Дражића

Обим текста не дозвољава презентирање свих постојећих помоћних објеката. Они ће бити представљени у широј студији која следи након утврђивања локације и осталих услова потребних за реализацију овог пројекта.

РЕЗИМЕ

Програмски елементи дефинишу услове за оснивање етнопарка као што су: циљ оснивања етнопарка, његова улога, садржај и форма етнопарка, врста и заступљеност објеката и критеријум одбира, избор локације (зависан од природних и инфраструктурних одлика), функционисање етнопарка и др. Поред тога изнета је

анализа и типологија истраженог фонда народног градитељства материјали и конструктивни системи од којег су грађени, дат предлог заштите и на крају обрађен каталог објекта предвиђених за преношење у етнопарк. На основу прихваташа овог документа и избора локације може се приступити коначно изради елабората за изградњу етнопарка са детаљном разрадом просторног распореда објекта и њихове ревитализације и презентације, решење саобраћајница и друге инфраструктуре у етнопарку и на његовим прилазима везани за пријем посетилаца, односно разрада програма за оживљавање и рад целине, односно да се започне са изградњом етнопарка.